

OTKRIVANJE PRIRODE U KNJIŽEVNOSTI I ZNANOSTI

Oko sredine sedamnaestog stoljeća nizozemski je prirodoslovac Antoni van Leeuwenhoek bruseći leće otkrio dotad nepristupačan dio prirode. Naprava nazvana mikroskop povećavala je sićušne objekte do tristo puta i omogućavala uvid u svijet pukim okom nevidljivih organizama, svijet stanica i bakterija. Time je empirizam u prirodnima znanostima epohe stekao nov, komplementaran izvor spoznaje: Galileo Galilei uperio je svojim dalekozorom pogled u visine, Leeuwenhoek se pak usredotočio na područje »ispod kože« vidljive zbilje, dakle u dubinu. Astronomu pridružio se mikronom. Obojici je znanstvenika bile ponajprije stalo do iskustvene racionalnosti, do mjerenja i sređivanja podataka. Filozofsko tumačenje i pjesničku evokaciju prepuštali su drugima.

Među mladim suvremenima nizozemskoga znanstvenika našao se njemački pjesnik Barthold Brockes, rođen u Hamburgu, što znači da je bio tako reći zemljopisni susjed optičara iz Delfta. Brockes je bio jedan od tih autora koji su tumačili i zazivali temelje suvremenoga svjetonazora, pa je u tom smislu bio reprezentativan glas razdoblja — važan manje po svojoj poetskoj snazi a više po tome što je umio sažeti poglede osamnaestog stoljeća. Učen pjesnik, ugledan pravnik u diplomatskoj službi slobodnoga grada Hamburga, nije povlačio stroge granice između svjetonazorne ili znanstvene pouke i pjesništva koje sugerira osjetilnu neposrednost. Među zastupnicima didaktičke poezije u najširem smislu hamburški senator zasigurno prednjači po obuhvatnosti svojih iskustvenih interesa. Njegovo glavno djelo, golema zbirka stihova *Zemaljska radost u duhu Božjem* (*Irdisches Vergnügen in Gott*), objavljena od dvadesetih do četrdesetih godina, nešto je poput kataloga tadanjih znanja i uvjerenja. Autorova vizija cjelokupne prirode obuhvaća svemirske prostore i život trave, leptira, mrava. No njegovo razdoblje još nije poznavalo samobitnost estetskih doživljaja. Brockes stavlja svoja iskustva s prirodom u službu namjera svojstvenih pragmatizmu ra-

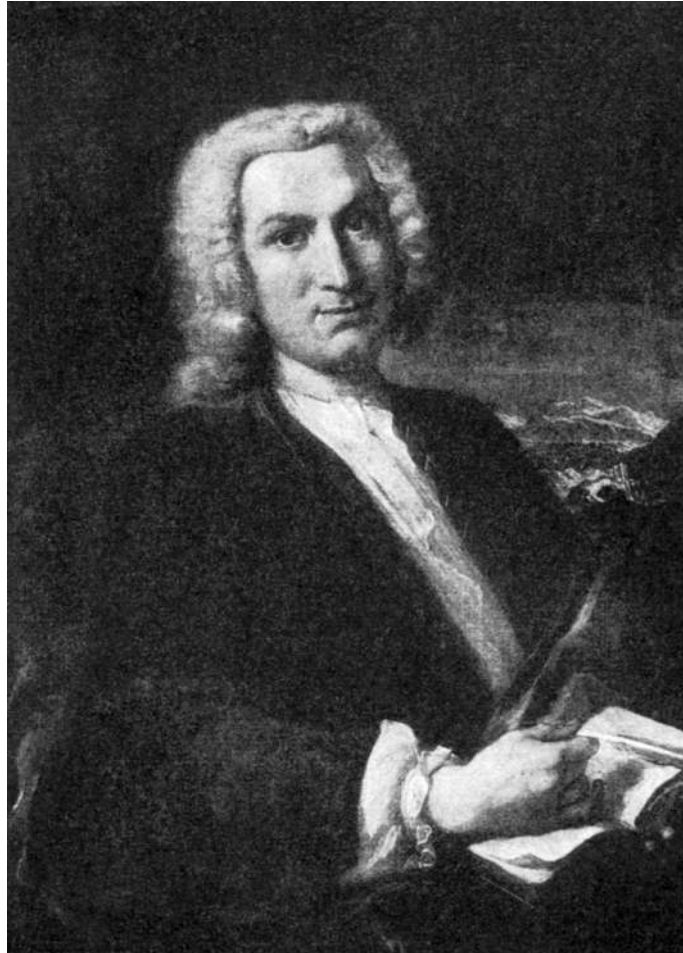
noga prosvjetiteljstva, gradeći pjesme u kojima nastoji spojiti razigran empirizam s teleološkom porukom. Kompozicija pjesama potvrđuje misao u naslovu zbirke: polazište su »zemaljske radosti«, uranjanje u zbilju kako se ona pruža vidu, sluhu, njuhu, opipu; zatim slijede skoro u svakoj pjesmi strofe koje sadrže utilitarna razmišljanja o čovjekovu odnosu prema tvorevinama prirode, dok svršetak redovito pripada zazivanju nebeskog ravnatelja, koji je sve tako mudro uredio — onako kako je to definirao Leibniz u tezi o prestabiliziranom skladu.

Brockesovo pjesništvo pruža svakako uzornu oglednu građu za uvid u tijesnu povezanost književnosti i prirodoznanstvenih spoznaja u prvoj polovici osamnaestoga stoljeća. Empirijska znatiželja i eksperimentalni postupci u konstituiranju novovjekovne fizike, astronomije, kemije i biologije potakli su — to treba i ovdje istaknuti — nove poglede u filozofiji i književnosti. U tom pogledu gotovo emblematsko značenje ima činjenica da Brockes u jednoj pjesmi spominje Leeuwenhoekov mikroskop. Rasprava o odnosima između književnosti i prirodnih znanosti, koja se u dvadesetom stoljeću vodila prije četrdesetak godina, počinje dakle u razdoblju racionalizma i empirizma, kod snošljivih suvremenika u duhu uzajamna poštovanja različitih duhovnih djelatnosti, posve u skladu s načelima *fizikoteologije*. Današnje rasprave o »dvjema kulturama«, prirodoslovnoj i humanističkoj, u znaku su divergencije, dok je tadanji opći duhovni modernizam obećavao postojan sklad. Čak ni poetska mašta nije se smatrala u suprotnosti s racionalizmom. Zato ne iznenađuje što je Brockes u svoju liriku unio Leibnizovu metaforu o svemiru kao uri koja je fizička i metafizička u isti mah.

Pojam totaliteta u Brockesa treba, međutim, shvatiti s oprezom. Poput drugih predstavnika ranog prosvjetiteljstva, engleskih i francuskih, ukupnost prirode obuhvaća prije svega sve što je u obzoru osobnog iskustva i zadane životne sredine, a usto i ono što su pružale knjige o astronomiji. Stoga u sklopu njemačke i cijele europske kulturne povijesti posebnu pozornost zaslužuju tekstovi koji obilježavaju prodor u dotad nedinute, neistražene predjele zemljopisne zbilje. Danas se malokad upozorava na činjenicu da je cijelo jedno područje ljudskog iskustva, planine i planinski krajevi, postalo pravim empirijskim predmetom tek u razdoblju o kojemu je ovdje riječ. Zanimljiv je paradoks da je laboratorijska znatiželja starija od znatiželje koja se mogla zadovoljiti planinarskim štapom, a još je neobičnije što je zanimanje za otkrivanjem dalekih kontinenata bilo veće nego interes za, primjerice, južnonjemačke ili švicarske Alpe.

Kao da je spoznajni eros bio zaustavljen kod određene nadmorske visine. Isto tako iznenađuje okolnost da su ideološki razlozi (sjetimo se Petrarkina pohoda u planine!) očito utjecali na potencijalne planinare, ali ne na pomorce, koji se, istražujući nove pomorske putove, nisu mnogo obazirali na tabue.

Ličnost koja je to stanje promijenila dugo je bila poznata samo specijalistima za književnost osamnaestog stoljeća i povjesničarima medicine. Govorimo o Albrechtu von Halleru, rođenom Švicarcu i njemačkom profesoru, u životu kojega su književno stvaralaštvo i znanstveni rad neodvojivi — posve u duhu epohe. Stoga je teško reći što je on bio: književnik, koji je u isti mah bio sveučilišni profesor anatomije, ili medicinar i botaničar, koji je pisao pjesme i romane. Suvremenici su prepoznavali značenje njegovih publikaci-

Haller, portret nepoznata slikara iz tridesetih godina

ja: poruke njegovih prvih, neobičnih pjesama i znanstvene inovacije u raspravama o morfologiji organske prirode. Europski je ugled stekao kao jedan od utemeljitelja eksperimentalne fiziologije za svoga djelovanja na sveučilištu u Göttingenu, koje je osnovano, znamo, u težnji da se starijim sveučilištima, na kojima je dominirala tradicija humanističkih disciplina, suprotstavi koncepcija prirodoznanstvenog modernizma. (To je sveučilište i danas još obilježeno tom

intencijom; iz njega je potekao glasoviti institut nazvan po nobelovcu Maxu Plancku, utemeljitelju kvantne teorije u fizici na početku dvadesetog stoljeća.)

U naše se doba Haller sve češće spominje — s pravom, jer revalorizacija osamnaestog stoljeća, ključne epohe u povijesti suvremenog svijeta, ne može biti bez osvrta na misaoni potencijal sadržan u nekim Hallerovim djelima. Osobito to vrijedi za opsežnu pjesmu *Alpe* (*Die Alpen*, 1729), koja svojom bogatom mitološkom aparaturom svjedoči o blizini barokne predaje. Međutim, taj stilski sloj, koji današnjeg čitatelja prisiljava da često potraži pomoć mitoloških rječnika, ne može prikriti okolnost da je ta pjesma prvi susret poezije s visokim gorskim krajolicima, s najvišim pašnjacima, liticama, snijegom i ledom, susret kakav je dotad nezabilježen u europskoj književnosti. Haller se u njoj očituje kao tradicijom armiran *poeta doctus*, kao prvi literarni alpinist, očaran ljepotom svojih otkrića u fauni i flori nepoznatih predjela, i naposljetku — a to je najvažnije — kao kritički promatrač suvremenog društva i suvremene kulture. Spajanje reminiscencija na antičke mitove s popisima obilježja gorskog pejzaža doima se danas ponegdje poput nadrealističke montaže. No nije teško prepoznati nit koja povezuje sve dijelove i slojeve teksta: ne moramo se ustezati da središnju misao nazovemo porukom u klasičnom smislu. Razlika između davnih čitatelja i nas u tome je što se promijenio kulturnopovijesni kontekst te poruke.

Hallerovo je djelo naime uzoran primjer za verifikaciju polazne teze u teoriji recepcije, dakle tvrdnje da se pod promijenjenim okolnostima često nameće reinterpretacija teksta. A ujedno to djelo pruža potvrdu shvaćanju da u estetskoj kulturi velike ličnosti postumno »stvaraju« svoje prethodnike. Postoji svakako tijesna tekstualna veza između Hallera i Jeana-Jacquesa Rousseaua, Hallerova frankofonog zemljaka, mlađega četiri godine. Ne može se točno utvrditi da li je Rousseau dobro poznao djela svog suvremenika, a napose pjesmu o Alpama, djelo objavljeno dvadesetak godina prije njegovih prvih kulturnokritičkih rasprava. Nedvojbeno je, međutim, da je pjesnik i göttingenški profesor u neku ruku Rousseau prije Rousseaua. Pretoče li se neke središnje strofe u prozu i predoče današnjem čitatelju bez podataka o piscu, većina će poznavatelja Rousseauovih spisa smatrati da je posrijedi nepoznat tekst mladog Ženevljanina. Razlika između stvarnog autora i potencijalnoga uglavnom je u tome što je *poeta doctus*, dakle Haller, svojom širokom naobrazbom mnogo bliži klasičnoj predaji. Mnoge motivske aluzije upućuju na grčke i rimske pastoralne idile (Teokrit, Vergilije). No ta intertekstualnost samo još jače ističe ono što je u *Alpa-*

ma posve novo: zbiljski je književni objekt domaći krajolik, dotad ni usvojen ni osvojen — a ne knjiški pripravak kojemu su sastavnice opća mjesta tradicionalne idile, kao kod mnogih Hallerovih suvremenika koji su pisali u duhu rokokoa.

Način na koji Haller opisuje i vrednuje život gorštaka nameće paradoksalan zaključak da je ovdje stvorena konkretna utopija. Ona je stvarna utoliko što su običaji tih ljudi dio konkretnog iskustva, ali u isti mah puka predodžba, jer autor idealiziran planinski život preporučuje kao model društvenih zajednica uopće. *Alpe* stoga nisu samo zazivanje zanemarenih ljepota nego i osebujan prilog idejama koje je, neposredno ili posredno, zastupala *Aufklärung*. Provodni je motiv teksta antiteza koja sadrži članove kao što su Prirodno i Umjetno, Zdravo i Bolećivo, Slobodno i Dresirano. Posve je jasno da je Švicarac time Nijemcima predočavao mogućnosti kakve je u političkom pogledu očitovao demokratski poredak švicarskih kantona. Haller nigdje ne taji da su jednakost i pravednost, dakle elementi društvenog morala, ali i zdravlje i gospodarska neovisnost na strani gorštaka, koji su daleko od nerazumnih političkih uređenja feudalnih dvorova. Prosvjetiteljska je poenta što se Haller poziva na razum, osuđujući izopačenost feudalnih konvencija. Intelektualne kategorije razuma i uma (njem. *Verstand* i *Vernunft*) oslanjaju se ovdje na pravno načelo »prirodnog prava«, koje ne dopušta nasilje čovjeka nad čovjekom, pa stoga ni vlast manjine koja uživa nerazumne povlastice. Nejednakost, poručuje Haller, nije metafizička volja, nego ljudska tvorevina, društveno zlo.

Planinski svijet tako postaje uzorak razumnog poretka, suprotstavljen besmislenom — usto tuđim radom stečenom — luksuzu plemićkih dvorova. Posve je jasno da autor u svojoj pohvali radinosti, koja je u temelju planinske autarkije, zapravo zastupa građansku etiku rada, koja je, kako je objašnjeno u prethodnom poglavlju, stup građanske emancipacije.

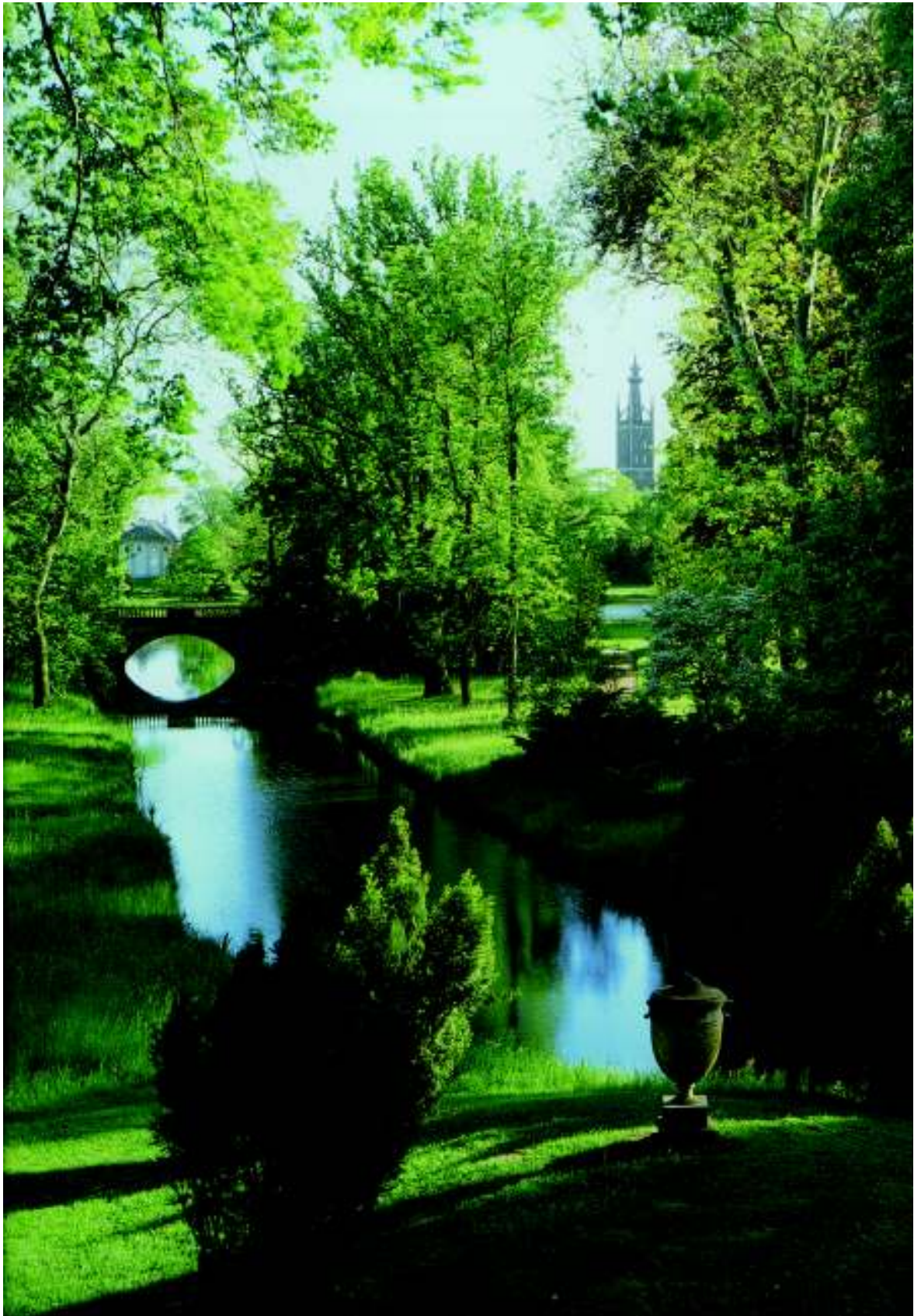
U Hallerovo doba još nije bilo programskih predodžbi o ekologiji. Sjetimo li se, međutim, današnjih naputaka o čuvanju prirode, prepoznat ćemo u *Alpama* prve naznake ekoloških manifesta budućnosti, osobito onih koji su na pragu dvadesetog stoljeća pozivali mladež da okrene leđa industrijskoj civilizaciji i vrati se »jednostavnom životu«. I Haller propovijeda ne samo higijenu ekologije nego i njezin moral. Čak i priroda može biti izvor zla, ako se njezina bogatstva troše uludo. U jednoj od posljednjih strofa pjesme spominje se zlato koje valja rijeka; no pastir ga prezre i ostavi u rijeci: jer zlato je simbol bezumlja, kićenosti, bahatosti.

Alpski krajolik na slici Caspara Wolfa (1778) koji pristaje Hallerovoj alpskoj poeziji. U 18. stoljeću i likovna umjetnost otkriva »sure planine«.

U svemu tome Haller je nagovijestio Rousseaua, i to tako da se čini kao da sažima nešto što još nije bilo napisano. U mnogim strofama nalaze se anticipacije misli iz Rousseauovih prvih dviju rasprava, napisanih 1750. i 1755. Civilizacijski napredak može djelovati pogubno na čovjekov moralni status, na sve dobro što se, uza zlo, nalazi u ljudskoj naravi — to je središnja teza prvog *Discoursa*. Društvena nejednakost nije poredak od iskona i nije nužno svojstvena ljudskom postojanju, to jest razlika između društvenih razreda, u pogledu imo-

Primjer kulture parkova: kneževsko imanje Wörlitz kraj Dessaua golem je perivoj s dvorcima i poljoprivrednim objektima, jedinstven u Njemačkoj. Nastao je šezdesetih godina 18. stoljeća, a danas je na popisu svjetske kulturne baštine UNESCO-a.

Klasicistički park iz ranog 18. stoljeća. Dvorac Augustusburg kod Kölna, također objekt svjetske kulturne baštine.

vine i povlastica, tvorevina je povijesnog kretanja — to je uvjerenje od kojeg polazi drugi *Discours*. Obje su teze u sažetom poetskom izrazu sadržane u Hallerovim stihovima, ponegdje nimalo manje oštro i polemično. No znakovito je da je Haller, zbog posebnog položaja pjesničkih djela u očima javnosti, svoje pjesme mogao nesmetano objavljivati u domovini, dok je Rousseau bio upućen na nakladnika u inozemstvu, u Nizozemskoj, zemlji koja je u osamnaestom stoljeću slovila kao duhovno utočište republikansko-gradanskog usmjerenja. Kasna Hallerova književna djela, mahom romani s pedagoškom tendencijom, pokazuju da je autora zaokupljalo isto protuslovlje kao i mlađeg suvremenika: pitanje kako to da zajednica, koja se također sastoji od pojedinaca, kviri individuum, iako je on u osnovi neporočan. Drugim riječima: što je u čovjeku jače i što ga bitno određuje, »priroda« ili »društvo«? Današnjim rječnikom rečeno: je li za proučavanje čovjeka pozvana antropologija ili sociologija?

Taj je problem ostao, s različitim gledišta, aktualan i u sljedećim generacijama. Immanuel Kant je u svom spisu o antropologiji s pragmatičnog motrišta (*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefaßt*, 1798) iznio tako reći međubilansu, upozorivši da je krajnje pojednostavljeno pa i pogrešno shvaćanje po kojemu je Rousseau zastupao povratak nekom davnom, predcivilizacijskom stanju; on je samo na drastičan način upozoravao na potrebu budne svijesti o vrlo složenu odnosu između genetskih i društvenih čimbenika, između bioloških determinanti i socijalizacije.

Postoji i druga velika tema koja spaja Hallera i Rousseaua: estetika prirode. Znakovito je, uostalom, da su dvije teme, čovjekova autonomija i estetika autentične prirode, uvelike sukladne. Najbolji primjer pruža sukob koji je u prvoj polovici osamnaestog stoljeća razdvajao shvaćanja o tome kakav je odnos prema prirodi potreban na području hortikulture. Park po francuskom ukusu i park na engleski način — to je bila alternativa koja nije uključivala samo nacionalna obilježja; dvije su predodžbe prelazile nacionalne granice i postajale znak opredjeljenja: ili za krajnji hortikulturni racionalizam, koji prirodu podvrgava geometrijskoj stilizaciji, ili za iluziju bujanja, koja nesputanu prirodu brižljivo privodi sustavnoj njezi, prilagođavajući civilizacijski ambijent prirodi, a ne obratno. Filozofska dimenzija hortikulturnih stilova očituje se u različitom poimanju racionalističkih konzekvenција. Francuski racionalizam, kojemu je analogan jezično strogo stiliziran dramski klasicizam, zastupa nadmoć razuma nad ostalim organskim svijetom, dok je tadašnja njemačka i engleska kultura težila

za tim da moralnu razumnost pomiri s empatijom prema prirodi. Takvi su stavovi, dakako, povijesne pojave, vezane uz određeno razdoblje, pa stoga ne dopuštaju zaključke o takozvanoj nacionalnoj naravi, na primjer konstruirane predodžbe o suprotnosti između »romanskog« i »germanskog« duha.

Mentalitet koji je proizveo perivoje u Versaillesu, perivoj izveden ravnalom, kutomjerom i škarama, pobudio je oko sredine stoljeća otpor i nova shvaćanja i u Francuskoj, po uzoru na engleske i njemačke tekovine. I ovdje je glasnogovornik otpora prema racionalističkoj dosljednosti bio Rousseau. Junak romana o novoj Heloizi (*Julie ou la Nouvelle Héloïse*, 1761) raspravlja u jedanaestom pismu četvrtog dijela o upornosti kojom plemići i bogataši nastoje dresirati raslinstvo oko svojih kuća — po ukusu dvorskih krugova, koji ne mare za slobodu pojedinca, pa ni za slobodu prirode. Romanesknii lik iskazuje svoj prezir prema modnim konvencijama ironijom, zamišljajući arhitekta koji bi u dvostrukom smislu udesio prirodu.

»Što bi lijepo sve poredao po crti! Lijepo bi probio aleje! Lijepo raskrsnice, lijepo drveće u obliku suncobrana i lepeze! Lijepo brižno izrezbarene ograde od letvica! Lijepo grabove drvorede, savršeno oblikovane, savršeno otesane, savršeno zaokružene!... Kad se sve to načini, reče g. de Wolmar, imat ćete lijepo mjesto u koje se neće ulaziti i iz kojeg će se uvijek žurno izlaziti, da se pođe u polje; tužno mjesto kojim ljudi neće šetati nego će prolaziti njime da pođu na šetnju...« (Prev. Ivan Čaberica)

A jedan od zaključak glasi: »Reklo bi se da je priroda u Francuskoj drukčije stvorena nego igdje na svijetu, toliko se ovdje trude da je izobliče.«

Prošlo je dosta vremena dok se u Francuskoj, dakako izvan parkova Versaillesa i srodnih građevina, mogla prihvatiti tvrdnja da je i u toj zemlji priroda »prirodna«. Dok je u Francuskoj centralističke monarhije postojao samo jedan mjerodavan ukus, njemački je partikularizam dopuštao raznorodnost stilova u odnosu prema prirodi — već prema tome jesu li filozofi i arhitekti pojedinih država sveprisutnost Razuma tražili u artificioznosti matematizacije ili u metafizički osmišljenoj spontanosti prirode. Gdje je prevladavao francuski utjecaj, kao na pruskom dvoru ili povremeno u Saskoj, vladala je hortikulturna stega baroka, doduše omekšana, osobito u Bavarskoj, razigranošću rokokoja, koji ublažuje ideju reda, nastojeći fingirati dekorativnost pastirskih krajolika, književnih dakako. No poslije godine 1750. njemačka publicistika sve češće upozor-

rava na proširenje poimanja o domesticiranoj prirodi. Spisi arhitekta Christiana Hirschfelda o teoriji vrtlarstva (npr. *Theorie der Gartenkunst*, 1780) u tom su pogledu reprezentativni. Njegova su razmišljanja zanimljivi kulturnopovijesni izvori, posebno u poglavljima koja se tiču pomaka u tumačenju prirode. Dok je Haller ljudsku autentičnost tražio u predjelima koji su bili daleko od civilizacijskih normi, Hirschfeld u svoju teoriju oblikovanja prirode unosi sastavnice koje upućuju na obratan smjer: na želju da se takozvana nedirnuta priroda uklopi u njegovane parkove engleskog stila. Hirschfeldovi pogledi ne bi bili toliko znakoviti da u njima nisu anticipirani karakteristični romantički motivi: skrovite špilje, slapovi, pa čak i ruševine davnih dvoraca i utvrda, artificijelni elementi dakle, koji su suprotstavljeni suvremenim, modnim građevnim stilovima. Primjer, tako reći, sintetične hortikulture pružaju mnogi njemački parkovi, a osobito glasoviti perivoj Worlitz, u kneževini Anhalt-Dessau.

Šetnja po parkovima (koji su, bez obzira jesu li francuski ili engleski, bili zatvoreni za javnost) odmjereno je kretanje, prilagođeno shvaćanju da je park svojevrsan rezervat. Piše li se kulturna povijest kretanja u Europi, treba upozoriti na činjenicu da je napuštanje francuskih uzora u raznim oblicima arhitekture teklo usporedo s novom dinamikom u prostoru. Individualnih putovanja bilo je i prije. Od doba renesanse često se bilježe studijska putovanja u inozemstvo, napose u Italiju, koja je svojim starinama i sveučilištima privlačila mlade intelektualce iz mnogih zemalja. Nijemci su u tome neko vrijeme prednjačili. Protestanti među njima davali su u sedamnaestom stoljeću prednost Nizozemskoj, koja je u toj epohi doživljavala u kulturi, gospodarstvu, i pomorstvu svoje »zlatno doba«. Ta su putovanja uglavnom bila pragmatične naravi: motiv je malokad bio upoznavanje nepoznatih krajolika; putovalo se u namjeri da se stigne na određen cilj, pretežno znamenit grad. Nijemci takvo putovanje nazivaju *Bildungsreise*, obrazovno putovanje. Ne treba zaboraviti da su takve promjene sredine često bile svrhovite u postizavanju društvenog statusa.

U drugoj polovici osamnaestog stoljeća dolazi do pojave koja se može nazvati emancipacijom putovanja. Taj je fenomen u tijesnoj vezi s individualističkom težnjom epohe. Put u daljinu ne odgovara više društvenim konvencijama, nego želi isticati posebnost, ljudsku osebnost u očitovanju ukusa i raspoloženja. Stoga put vodi u predjele koji ni po čemu ne pristaju prestižnom poimanju naobrazbe. Privlače daleke prirodne ljepote (daleke jer se putovalo kočijom ili se

pješaćilo), šume, planine, slapovi — ukratko, sve što je u gradovima slovalo kao domaća egzotika.

Jasnu predodžbu o pojavi koja nagovještuje romantizam pruža jedan od mnogih putopisnih zapisa, svjedočanstava o spremnosti književnog diskursa da spontane doživljaje tekstualizira. Riječ je o pismu što ga je Wilhelm Heinse petnaestoga kolovoza 1780. uputio rodbini s putovanja u Švicarsku, zemlju koja je od Hallerova doba sve više privlačila pozornost. Poznato je da je Hallerova najpoznatija pjesma znatno potakla to zanimanje, pa se i u tom slučaju može reći da ljudsko ponašanje nerijetko slijedi dojmrljive književne uzorke. Sljedeći odlomak iz Heinseova opisa slapova Rajne kod Schaffhausena zanimljiv je s raznih gledišta.

»Priroda se očituje u svojoj veličini. Svemoć njezine snage uz tutnjavu ruši zapjenjenu bujicu, čija se brzina čini strelovita. U tome je najveća snaga i najžešće gibanje velikog života, svakako najsnažnije što se ljudskim osjetilima pruža. Pred tom pojavom čovjek se osjeća ništavan, pa mu preostaje samo da se svom dušom preda prizoru neobuzdanosti... Prava je to oluja, pa postajemo nestrpljivi zbog toga što smo tako malena i nejak mehanička tvorevina, koja se ne može nositi s njom. Biserna prašina, koja je svagdje, kao da je para neke goleme vatre, nošena vihorom, pa baca sjenu na cijeli prizor... koji je toliko uzvišen da svi slikari poput Tiziana, Rubensa i Verneta pred prirodom postaju djeca ili smiješni majmuni. Bože, kakve li glazbe, kakve li zaglušne grmljavine, kakav vihor prožima moje biće! Svetinja, svetinja, svetinja, to odzvanja kroz cijelo tijelo.«

Poslije tih riječi ne može biti dvojbe o tome da se pristup prirodi približio nekim iznenađujućim, tada posve neobičnim granicama. Posve je potisnuto svrhovito shvaćanje koje je bilo svojstveno odnosu prema prirodi od doba empirizma Francisa Bacona, ali i misao o ravnoteži svih sastavnica organskog svijeta u znaku sklada. Spektakularna putovanja ne služe pragmatici, već estetskom doživljaju, kojemu priroda nije predmet svrhovite upotrebe, nego upravo obratno: očitovanje iracionalnih snaga. Štoviše, čovjek suočen s tim snagama gubi uvjerenje o svojoj nadmoći. Da izrazi svoju egzistencijalnu nesigurnost, na nov način osmišljava tradicijsku kategoriju uzvišenosti (njem. *das Erhabene*), koja će u povijesti estetike ostati jedna od trajnih tema. U Heinsea gotovo je egzaltirano istaknut patos iracionalnosti, tako da ne iznenađuje što je vr-

hunac u sakralizaciji doživljene pojave. Takvim je stavom Heinse blizak mladom Goetheu, svom mlađem suvremeniku, koji je u pjesmama iz sedamdesetih i ranih osamdesetih godina unosio u panteističke vizije također motiv uzvišenosti prirode.

U tumačenju Heinseova stava treba, međutim, prepoznati svjetonazorni element koji je dijalektički povezan s porukom što je sadrži *das Erhabene*. Predodžbi o numinoznoj sili pridružuje se privlačna snaga nade u prirodu, nade koja je jača od tjeskobe koju stvara stega društvenih konvencija. Priroda, koliko ona i ponekad opasna bila, ipak je u usporedbi s postojećim društvenim uređenjem izvor slobode. Stoga je Heinse nekoliko godina poslije pošao korak dalje i napisao utopijski roman *Ardinghello*, koji govori, kako najavljuje drugi dio naslova, o »sretnim otocima«. Djelo pripada nizu utopijskih romana u europskoj književnosti, a ujedno svjedoči o snažnim odjecima Rousseaua u Njemačkoj. No pisac je zacijelo poznavao i Hallera, pa su u tom sklopu vidljivi uzori duhovnih strujanja koja spajaju početak osamnaestog stoljeća s romantizmom na pragu devetnaestoga. Priča o sretnim otocima, inače nadahnuta autorovim boravkom u Italiji i susretom sa spomenicima renesansne kulture, završava vizijom alternativnog života: mladi umjetnici povlače se u osamu sa svojim ljubavnicama (koje zastupaju spolne i druge slobode, otprilike na način koji nagovještuje feminističke poglede). Poput mnogih drugih utopija, i ova se ne opterećuje mnogo razmišljanjem o svakodnevnim potrebama i brigama; djevojke i mladići ostvaruju život bez društvenih spona, predani prirodi, svojim tijelima i umjetničkom stvaralaštvu. Kao što se za Hallera može ustvrditi da je Rousseau prije Rousseaua, tako je Heinse Rousseau nad Rousseauom, ili ekstrakt iz njegova misaonog svijeta.

I naposljetku, još nespomenut važan aspekt pisma o slapovima Rajne. Za tadanja shvaćanja osobito je izazovna bila zanesena usporedba s velikim slikarima — ali u korist prirode, pred kojom i umjetnost postaje gotovo ništavna. Veličanje organskog svijeta u naraštaju mladih »pobunjenika«, antiklasicista (čiji će estetički pogledi biti izloženi u poglavlju o kultu originalnosti) obično se tumači kao reakcija na oblike društvene stege. Međutim, srodne izjave njemačkih pisaca, na primjer liričara Matthiasa Claudiusa, pokazuju da je posrijedi pitanje koje zadire u područje opće estetike. Srž je problematike odnos između organske ljepote (njem. *das Naturschöne*) i umjetničke, artificijelne ljepote (*das Kunstschöne*). Prirodna ljepota ne podliježe promjenama ukusa i hirovima mode

pa je po shvaćanjima sljedbenika Hallera i Rousseaua nadređena ljepoti koju stvaraju umjetnici. No slikari i pjesnici mogu se približiti stvaralaštvu prirode; ali ne kao oponašatelji, nego kao stvaraoci koji će težiti za tim da budu neovisni poput prirode. To je jedan od dodatnih elemenata poetike nekonvencionalnosti. U takvu pogledu sadržana je, bar u jezgri, vrlo dalekosežna intencija. Postoje li ikakva mjerila koja određuju što je u umjetnosti lijepo, a što nije? Ako ne postoje, logičan je zaključak da to vrijedi i za ljude koji se laćaju kista, boje, pera. Budući da priroda ne poznaje pojam stručne izobrazbe (potrebnu za umjetnost, koja se dugo, već od antičkog doba, smatrala svojevrsnim obrtom), nameće se misao da u pogledu estetske kreativnosti nema bitne razlike među ljudima: važna je stvaralačka potreba, svakako više nego rezultat. Goethe je upravo u razdoblju o kojemu je ovdje riječ to pitanje tematizirao u svom romanu o mladom Wertheru. Zanimljivo je da je mnogo kasnije, poslije naglašene afirmacije individualnog umjetnika u epohi od romantizma do ekspresionizma, u drugoj polovici dvadesetog stoljeća »neoavangardno« i šezdesetosmaško strujanje zastupalo krilaticu da svaki čovjek može biti estetski kreativan u najširem smislu riječi, pa strukovno utemeljenje umjetnika, njegovu institucionalizaciju, treba prevladati. Dakako, samo pomno promatranje velikih kulturnopovijesnih lukova može spoznati misaonu srž koja povezuje neke temeljne ideje posve različitih razdoblja.

Posve drukčiji aspekt odnosa prema prirodi zahtijeva da se vratimo polazištu. Pomoći će napomena da je u osamnaestom stoljeću riječ priroda, *Natur*, u njemačkih pisaca ima dva osnovna značenja. Ona označuje ono što mi danas nazivamo prirodom (šume, rijeke, planine), napose vizualno dostupnu zbilju izvan civilizacije, ali i pokretne snage organskog svijeta uopće, a napose fiziološke strane ljudskog bića, konstante njegove naravi. Međutim, književnost je još od antike, a u novije doba od renesanse prednost davala jednom trećem, suženom značenju: priroda je bila shvaćena strogo selektivno, ograničena na reper-toar koji se mogao posložiti estetski, u smislu svega što je lijepo i ugodno.

To je natuknica za književnu vrstu koja je u Hallerovo, ali još i u Rousseauovo doba demonstrativno pokazivala kako literatura može ignorirati konkretnu zbilju. Pastoralna idila, naime, bila je paradigmatično očitovanje književnog rokoka, koji je sjetno ili vedro igranje estetskim uzorcima stavljao u središte izraza. Na njemačkom jezičnom području prednjačio je oko sredine stoljeća Hallerov zemljak Salomon Geßner, züriški patricij, koji je u svoje doba bio neobično popularan u cijeloj Europi, u što je danas, bez znanja građe, teško povjero-

vati, jer je pisac dospio u onaj muzej književnosti koji čitatelji samo još malo-kad posjećuju. Glavno mu je djelo *Idyllen*, zbirka proznih minijatura o književnoj Arkadiji, objavljeno godine 1756. O autorovu ugledu svjedoči činjenica da je nove tekstove (*Neue Idyllen*, 1772) objavio u zbirci pripovjednih djela, zajedno s velikim francuskim suvremenikom Denisom Diderotom, koji je smatrao da mu služi na čast što je objavio knjigu zajedno s Geßnerom. Najjače su *Idile*, dakako, odjeknule u Njemačkoj, pa su sljedbenički tekstovi i teorijske rasprave dio njemačke kulturne povijesti.

Autor nije krio svoje književno podrijetlo: arkadijski repertoar crpao je iz tradicije takozvane pastirske poezije, oslanjajući se uvelike na Teokrita. Malo je tekstova u kojima nema žubora potoka, drveća, hladovine i cvrkuta ptica, pa i imena pastirica i pastira, mahom grčka, upozoravaju na književnu narav te arkadijske selekcije. Osobito važan dio prve zbirke poetološki je predgovor, autorov manifest o smislenosti davne pastoralne idile danas. Oživljavanje Arkadije krajnje je idealizirana projekcija, toga je pisac svjestan; ali on kao stvaralački poticaj ne navodi modne hirove povlaštenih slojeva, koji manire rokokoja unose u svoje dokoličarske igre, maskirajući se u duhu idile, prema predodžbama o nepomućenom životu antičkih pastira. Geßnerov motiv svakako nije moda, nego — kako piše u predgovoru — izraz utopijske čežnje za davninom koja se pojavljuje u mitu o Zlatnom dobu (lat. *aurea aetas*). To je žudnja za idealnim spojem nedirnute a ipak pitome prirode, spoj koji u epohi civilizacijskog razvoja sve više postaje novim mitom, tvorevinom »sentimentalističke« mašte kako ju je poslije definirao Schiller: kao oblik ljudske potrebe da suvremenom otuđenju od prirode suprotstavi ideal naivnosti. Geßner ističe i drugi motiv. Poput Teokritovih sljedbenika u rimskoj književnosti, na primjer Vergilija i Horacija, i Geßner je snatrio o stanju koje odgovara Horacijevoj sintagmi *procul negotiis*. I suvremenom autoru stalo je do života daleko od gradskih, javnih poslova; što-više, on upravo izazovno naglašava opreku između modernoga grada i prirodnih ljepota, nazivajući šume, rijeke, proplanke potrebnim utočištem u civilizaciji. Takvim pogledima Geßner je srodnik Rousseauov. No poznao je zacijelo samo prvi *Discours*, dakle raspravu koja tek nagovještuje misli koje se obično nazivaju rousseauovske.

Sve to ne bi prelazilo prag razmatranja o općim mjestima u životu književnosti od antike do danas, da nije motiva koji Geßnerov tekst, a posebno predgovor, uvrštava među zanimljiva djela epohe s općega kulturnopovijesnog mo-

trišta. Autor naime vrlo otvoreno tematizira opreku između književnosti i zbilje, i to na način koji podsjeća na sociološka istraživanja književnosti u naše doba. Pisac odgovara na retoričko pitanje o tome što ga je potaklo da svoju predodžbu o utočištu u prirodi odjene u klasični odnosno bezvremeni kostim. Idila o blagodatima prirode bila bi u današnjoj zbilji više nego neuvjerljiva, tumači Geßner, jer bi čitatelj morao imati pred očima društvenu zbilju današnjice. Na selu, dakle u »prirodi«, pruža se drukčija slika: »ondje seljak teškim radom podanički mora svom knezu i gradovima pružiti njihovo obilje, a tlaka i siromaštvo čine ga neodgojenim, lukavim pa i zlim«. Geßner je ovdje daleko od one predodžbe koja se očituje u *Alpama*. Dok Haller ističe gospodarsku autarkiju (imajući na umu pojedine krajeve svoje domovine), Geßner je zacijelo pošao od iskustvenih elemenata njemačkih čitatelja, inače ne bi spominjao kneževine. Uostalom, on nije bio prvi autor kojemu se nametnula spomenuta suprotnost. Gottsched je u svojoj raspravi o poetici četvrt stoljeća prije Geßnera upozorio na problematiku idile. Ona je pokušaj pjesničkog predočavanja prošlosti, legitimna poetizacija, a ne slika o pastirima uopće, a pogotovo ne o suvremenima. »Naši su seljaci pretežno jadni, izmučeni i potlačeni ljudi. Rijetko su kada vlasnici svojih stada, a ako oni to i jesu, stežu ih toliki porezi i nameti da i unatoč gorkom trudu gotovo nemaju kruha. U njih je, razumljivo, i toliko poroka da se više ne mogu smatrati uzorima kreposti.«

Nema dvojbe, idila i srodne vrste osamnaestog stoljeća povezuju nov odnos prema prirodi, racionalan ali i neobično osjećajan odnos, s tradicijskim uzorcima. Taj je spoj vrlo blizak utopiji, književno-političkom žanru koji je od šesnaestog stoljeća zauzeo vidno mjesto u europskoj publicistici. Takva djela u razdoblju posebne živosti, od renesanse do romantizma, pokazuju različitost koja se može odrediti tipološki: utopijska projekcija okrenuta je, poput većine djela te vrste, prema budućnosti, no ona može, paradoksalno, budućnost tražiti u prošlosti, u Zlatno doba nevinosti. Takve su slike osnovni motiv suvremene pastoralne idile. Tek je kasnije doba, a napose dvadeseto stoljeće, stvorilo i fantastične priče o budućnosti čovječanstva, priče koje su prožete stravom, dakle negativne utopije.

Znakovito je za stoljeće Hallera, Rousseaua i mladoga Goethea da su objekti čežnje prostori koji nisu obilježeni gradskom civilizacijom. Najzanimljivija utopijska djela na njemačkom jeziku temelje se u tom razdoblju na motivu bijega iz civilizacijske svagdašnjice — nagovješćujući time pokrete koji pokušava-

ju ostvariti projekte »alternativnog života«. Najviše pozornosti zaslužuje roman o utopijskom otoku *Die Insel* (1788) iz pera Friedricha Leopolda grofa Stolberga, pravnik, diplomata i pisca, karakterističnog autora osamnaestog stoljeća i po tome što je smatrao da književno stvaralaštvo mora biti združeno s drugim intelektualnim djelatnostima, znanstvenim i političkim. S obzirom na plemićki status i javne dužnosti treba istaknuti činjenicu da je autor roman objavio pod svojim imenom, a ne pod pseudonimom ili bez navođenja imena uopće, kako je odgovaralo raširenoj praksi mnogih zemalja u doba kad književni rad još nije bio stekao onaj ugled koji mu je omogućio romantizam, odnosno promjene u strukturama društva u devetnaestom stoljeću.

Stolbergov *Otok* obilježen je paradoksom. Radi se o djelu koje je složeno i reprezentativno, no zanimanje čitatelja bilo je obratno razmjerno njegovu značenju. Čak i u novije doba, u književnoj povijesti dvadesetog stoljeća, taj je roman vrlo sporo počeo privlačiti pozornost germanista i komparatista. A zapravo on baš komparativnom proučavanju pruža obilje poticaja. *Otok* je, naime, svojevrstan katalog ili kompendij nekih središnjih misli epohe, pa i njezinih stilskih tendencija. Za razliku od klasičnih utopija novijeg doba (More, Bacon, Campanella), Stolberg svoj projekt alternativnog života nije oblikovao prema uzorcima pripovjedne fikcije; roman mu je zapravo dijaloški esej u kojemu likovi u razgovoru izlažu svoje misli o imaginarnom prostoru (nekom otoku s obilježjima Sredozemlja). Današnjem čitatelju to djelo nalikuje na montažu, postupak koji u organizaciji teksta spaja raznorodne sastavnice. Mladići koji se sastaju na nekom otočiću u Dunavu, priređujući simpozije, imaju grčka imena, poznata iz antičkih filozofskih djela, ali u isti mah spominju književne tvorevine suvremene književnosti. Pribroje li se odlomci u kojima se oštro osuđuju feudalne ustanove i njihova praksa pa naposljetku odjeke Rousseauovih poruka, u neobičnu spoju s elementima njemačkoga građanskog morala, doista se djelo može smatrati izložbom ideja.

Znajući da raspravljanje o idealnim oblicima društvene zajednice može djelovati suhoparno, pisac je svoju prozu prožeo intenzivnom osjetilnošću u modusu slikovne zornosti. Večernji je ugodaj poslije jednog razgovora na Dunavu opisan ovako: »Sunce je zapadalo u žarke valove rijeke, a svježina večernjeg zraka još je isticala zamirujući sjaj na valovima koji su zapljuskivali obalu. Kako je padala rosa, zrakom se sve više razlijegao hlad, pozivajući na povratak doma... Večer je zamirala pod posljednjim zrakama sunca, koje su obasjavale samo još

namreškane oblake.« To je govor nove osjećajnosti osamnaestog stoljeća, retorička senzibilnost koja je ovdje u prividnoj opreci s diskurzivnom, ideološkom prozom. No lirski izraz, koji je u Stolberga ponajprije govor o estetskom doživljavanju prirode, po svemu je u suodnosu s utopijskim maštanjima mladića. Bez pozivanja na Rousseauove rasprave, njemački autor u svijest svojih likova unosi uvjerenost u mogućnost života koji će društvene zakonitosti maksimalno podrediti prirodnima.

Stolberg ne krije da je poticaj književne naravi. U romanu se citira Defoeov *Robinson Crusoe*, knjiga koja se i tada i kasnije često dovodila u vezu s novijom utopijskom tradicijom. Ključ za razumijevanje omiljenosti tog djela i kasnijih »robinzonada« treba tražiti u misaonom trojstvu epohe, trijadi koja se mogla tumačiti vrlo široko. Bliskost prirodi, doduše prisilna ali ipak bliskost, prvi je član; uzornost osobne inicijative, dakle individualnog ponašanja, drugi je član; i na posljetku, Robinson je književni prototip koji pruža model racionalnog ophođenja s prirodom u trenutku kad samo razum i ustrajnost mogu pomoći u pogibeljnu, egzistencijalno graničnu stanju. Uostalom, Rousseau je pokazao da je istinski predstavnik epohe kad je očitovao svoju sklonost prema Defoeovu djelu. Stolberg je, međutim, učinio zanimljiv obrat, projektiravši život u nekoj robinzonskoj osami, ali s malom ljudskom zajednicom, koja pustolovni društveni eksperiment poduzima dragovoljno, tako reći planski. I Heinseov *Ardinghello* prikazuje skupinu, ali u tom je romanu pokus izolirana života ponajprije posljedica estetskog zanosa u duhu renesansnog vitalizma. Stolberg pak u svojim esejiističko-romanesknim dijalozima pruža nacrt života u neobičnoj zajednici, osmišljen tako da su u njemu obuhvaćena neka bitna pitanja društvene organizacije. Ukratko, likovi djela nastoje unaprijed postignuti suglasnost u pogledu budućnosti u osami. Defoe je prikazao slučaj (koji njemu može biti Božja volja), Stolberg primjer ideološke namjere. Njegova je robinzonada, tako reći, *Robinson* u inverziji.

Otok zrcali jednu od bitnih antinomija razdoblja. Rousseau je svojim kultur-nopovijesnim i politološkim spisima pokazao misaona protuslovlja u epohi koja je prvi put u novijoj povijesti aktualizirala pitanja osobne i društvene slobode u previranju vrijednosnih sustava. On ni sam nije vjerovao u mogućnost istinskog povratka predcivilizacijskim oblicima života, iako mu takvo uvjerenje površni čitatelji ustrajno pripisuju. Uopće su svi ozbiljni mislioci stoljeća bili svjesni toga da se razvojne tendencije ne mogu zaustaviti, ali da je itekako potrebno ko-

rigirati ih. Takav se stav očituje i u Stolberga; i njegova otočka utopija puna je kompromisa, a kompromis je znak spoznatog proturječja. Pokretačka je želja vrlo jednostavna: napustiti suvremeno društveno uređenje europskih zemalja i približiti se, koliko je to moguće, oblicima zajednice u kojima nema društvenih razlika. Rousseauova rasprava o nejednakosti, *Discours* iz godine 1755, mogla je poslužiti kao poticaj. U razgovorima Stolbergovih likova izričito se zastupa mišljenje da je egalitarizam jedino razumno (i razumsko) polazište za ustroj zajednice koja će dovesti do sklada među ljudima. Kao mogući model spominju se i samoupravne slobode švicarskih kantona. Tekst, dakle, mjestimice podsjeća na proglašavanje francuskih ustanika, u revoluciji koja je buknuła samo jednu godinu poslije objavljivanja Stolbergove knjige. Karakteristično je, uostalom, za neka razdoblja novije europske povijesti što je kritički misaoni potencijal u Njemačkoj poprimio oblik romana, dok se u Francuskoj pretvorio u političku zbilju.

Među pitanjima koja zaokupljaju razmatranja o sretnom otoku sigurno je najviše dvojbi izazvao problem upravnog ustroja u svagdašnjici idealne zajednice. Razgovori pokazuju da je sučeljavanje mišljenja dodirnulo teško rješivu, gotovo aporijsku političku zadaću — problematiku koja je još i danas predmet politološke teorije. Kako, naime, shvatiti piščevu misao da se idealna zajednica mora osloboditi tereta zakona i propisa, to jest kategorija svojstvenih državnom aparatu? Što manje države, to je utopijsko geslo u Stolberga. Ali kako urediti suodnose skupine pojedinaca, da se spriječi bezvlade, nemogućnost da se postigne sklad? Dok je grupa malena, upravne se stvari mogu riješiti dogovorno, no tako buduća zajednica nije zamišljena. Spolni parovi koji odlaze na otok brinut će se za reprodukciju života, pa će natalitet nametati i političke odluke.

Među sudionicima simpozija postoji suglasje o tome da suživot treba organizirati na temelju nekih suvremenih iskustava o racionalizaciji rada i štednji, dakle načela koja zabranjuju besmisleno trošenje prirodnih bogatstava. Kako je osnova plana gospodarska autarkija, s prekidom svih veza s kopnom i postojecom civilizacijom, razumno gospodarenje nameće se kao potreba. Stolbergovi likovi u tom su pogledu tipični predstavnici prosvjetiteljskog racionalizma, a ne nekoga romantičnog anarhizma. No oni su u isti mah zadojeni i predodžbom o slobodnom očitovanju individualnih želja i talenata, a to je druga misaona vodilja stoljeća. Čovjek, tumači domaćin simpozija, ponajprije je jedinstveno biće, a tek zatim građanin, politička osoba. U tom sklopu izriče se britka kritika društvenih institucija u Europi:

»Nitko ne čezne za labirintima pravnštva, a još manje za blebetanjem naših nazovipolitičara, koji blagostanje fantoma što ga nazivaju državom ne samo da odvajaju od zadovoljstva njezinih građana nego taj fantom, naprotiv, nastoje podići na njihovoj nevolji. Domaćinova izlaganja o tome još su oštrija — i vidovitija — kad se dotiču statističara koji napredak sapinju u suha razglabanja o novcu što je u opticaju te budućnost vide samo u gradnji tvornica, gdje će ljudi postati bezvoljni kotači stroja... Kao da je — kako reče jedan mudrac — sav naš život manufakturni pogon, a svrha života nešto poput Frankfurtskog sajma.«

Iako u predodžbama utopista ima sastavnica racionalnog raspoređivanja, ipak se njihovi naobrazbeni projekti mogu shvatiti kao suprotnost robovanju strojevima i novcu. Tražeći uzor za odgoj naraštaja na otoku, oni oči upiru u antičke ideale odgoja. »Grekomanija« osamnaestog stoljeća, koji prosvjetiteljstvo (sjetimo se Winckelmana!) spaja s klasicizmom revolucije, ovdje prožima i utopistički duh. Zanimljivo je da autor osamnaestoga stoljeća, razdoblja koje, osobito s obzirom na Njemačku i Francusku, slovi kao prva zaista velika epoha tiskane knjige, u svojoj utopijskoj viziji knjizi ne povjerava neku istaknutu ulogu. U razumno organiziranu i lijepu života nema mjesta ustrajnu sjedenju uz knjigu: na otoku će biti razmjerno malo djela; uz Bibliju (u izboru) nešto poetskih i poučnih tekstova, a čitanje će stoga, u ograničenoj mjeri, biti intenzivno, a ne ekstenzivno.

Još je znakovitija oštrica uperena protiv znanosti. Dvojbeni odnos prema znanstvenoj spoznaji kao da sadrži zlu slutnju o budućoj vlasti strojeva. Znamo uostalom da je Stolberg izrijekom upozorio na tu opasnost. Ostali dijelovi naobrazbenog nacrtu pokazuju da piščevoj regresivnoj utopiji osnovu pruža grčka antika. Ideal je savršen sklad tijela i duha. Na vrijednosnoj ljestvici intelektualnih sposobnosti, dakako ne stoji razumska, istraživački usmjerena znatiželja, koja vodi u budućnost, nego kategorija koja intelektualnost prožima stoljetnim iskustvom: mudrost, u originalu *Weisheit*. Na ljestvici tjelesnih sposobnosti ističu se razni oblici igre u najširem smislu: športski pokret, natjecanje, ples, vještina u savladavanju glazbenih instrumenata. Ukratko, tjelesno je gibanje shvaćeno kao estetska kategorija. No i rad, fizička djelatnost pragmatične naravi, može se donekle svesti pod taj pojam, jer utopijski nacrt izričito navodi predodžbu o radu koji je prožet voljom i lakoćom — ispunjavajući onaj uvjet što će ga Marx šezdesetak godina poslije smatrati osnovom »neotuđena rada«. Rad koji ne

može potaknuti unutrašnju motivaciju prosuđuje se kao oblik kazne koju trpe osobe koje su prekršile običaje zajednice. Simpozij, koji i po načinu vođenja dijaloga podsjeća na Platonova djela, bilježi, međutim, i mnoge prijedloge koji će otrijezniti čitatelja kojemu je pred očima nešto poput ekstatičnog načina života. U tekstu se ponegdje bez pogovora prihvaćaju pogledi, na primjer o odnosu između spolova, koji su mnogo bliži puritanski obilježenom građanskom moralu negoli slobodama povlaštenih slojeva antičkih društava. Koliko god sve utopije i težili za onim Drugim, naposljetku su ipak osuđene na to da plate danak svom dobu.

Problem odnosa prema prirodi ne pojavljuje se samo u kulturološkoj esejistici. Pod Rousseauovim utjecajem, autori s njemačkoga jezičnog područja, romanopisci, pedagozi, psiholozi proširuju nauku o »prirodnom« odgoju, odnosno razvoju individualnih sklonosti. Najdalje je odjeknuo glas švicarskog pedagoga Johanna Heinricha Pestalozzija, koji je — i kao autor njemačkih nakladnika — postao pojam u njemačkoj pedagoškoj kulturi, a poslije i daleko izvan tih jezičnih granica. Pestalozzijeva je poruka da odgoj mora biti bez nasilja — što danas zvuči gotovo trivijalno, no tada je ta želja bila itekako aktualna. Ima li se na umu školska stega koja je moderno doba još uvijek držalo u sjeni prošlosti, lako je shvatiti zanimanje što ga je pobudila nova pedagogija, koja se uvelike shvaćala kao duhovni korelat političkih revolucionarnih zbivanja u posljednjem deceniju osamnaestog stoljeća. Kao što su teorija i praksa prevrata bili potaknuti načelom društvene jednakosti, tako je teorija odgoja nastojala prevladati predrasudu da je čovjek samo puki objekt pedagoškog plana. Za razliku od Rousseaua, koji je bio pomalo nehajan teoretičar, Pestalozzi je ozbiljno shvatio zadaću da ostvari zamisao po kojoj će se ljudska ličnost oblikovati i svojim udjelom: neće biti samo predmet nego i subjekt odgojnog procesa, odnosno socijalizacije. Pedagogija je s toga gledišta znanost i vještina koja će posredovati između osobnih sklonosti i potreba društva. Budući da je Pestalozzi prihvatio i ulogu popularizatora, nije pisao samo rasprave s izrazito intelektualnim diskursom (npr. *Moja istraživanja o tokovima prirode u razvoju ljudskog roda — Meine Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechts*, 1797) nego i pedagoški roman *Lienhard und Gertrud* (1781-1787), koji se iz kulturnopovijesnih razloga objavljuje još i danas.

Posljednji dio ovog poglavlja vodi nas k autorima koji su pokazali da je moguće *usvajanje* prirode bez *osvajanja*. U pristupu prirodi ocrtavala se tradicija

koja se prema načelima Francisa Bacona može nazvati gospodarstvenom u dvostrukom smislu riječi: uključeno je i vladanje i ekonomsko kalkuliranje. Drugi pak pristup nije invazivan, nego se osniva na toleranciji, a usmjeren je znanstveno ili estetski. Ti se pristupi najjasnije očituju putopisima osamnaestog i devetnaestog stoljeća, engleskim, njemačkim, francuskim. Pouzdan je izvor za proučavanje građe golema zbirka putopisnih tekstova koju je od 1747. do 1774. skupljao Abraham Gotthelf Kästner, Hallerov kolega na sveučilištu u Göttingenu. Zbirka sadrži, u prijevodu, i tekstove iz nekih drugih europskih književnosti, osobito engleske i francuske, pa se može ustvrditi da su Nijemci prednjačili u »objavljivanju putopisnih djela — što se možda može tumačiti kao kompenzacijska djelatnost u naroda koji je dugo imao samo kontinentalno značenje, ne sudjelujući, za razliku od Engleske, Nizozemske, Španjolske i Portugala u prvom osvajanju kolonija. Nijemci su, dakle, obilazili svijet na stranicama knjiga, dok su neki drugi narodi to činili fizički. S tim su u vezi i drugi binarni tipološki pojmovi. Poticaj za određen odnos prema prirodi može biti dvojak: primjerice, jedrenje u daljinu može biti medij političkih i gospodarskih interesa, većinom posve određenih; ali može ponekad biti izraz osobnih težnji, u kojima će prevladati znanstvena znatiželja i estetski doživljaj. Lako je dokazati da je u naroda s kolonijalnim namjerama zastupljena pretežno prva vrsta putopisa, dok u Nijemaca, bar u spomenutom razdoblju, nema osvajačke pragmatike.

Postoji, međutim, primjer neobične suradnje, koji je predmet njemačkih i engleskih komparativističkih studija. Riječ je o njemačkom piscu i političaru Georgu Forsteru, poznat u nas samo malom broju stručnjaka. Kao učitelj njemačkog jezika upoznao je krugove engleskih znanstvenika i pomoraca i priključio se drugoj ekspediciji Jamesa Cooka. Svjedočanstvo tog putovanja po dalekim južnim morima opsežan je putopis, objavljen prvo na engleskom jeziku (*A Voyage towards the South Pole and round the World*, London 1777) a zatim u proširenoj verziji na njemačkom. Premda Cookovo putovanje (koje, dakako, nije vodilo na Južni pol) nije bilo bez imperijalnih nakana, Forster je bio samo pratilac s estetskom i znanstvenom znatiželjom. Njegova poletna, osjetilno intenzivna proza očituje umjetničku komponentu u istraživačkoj kronici — što je karakteristično i za znatan dio putopisne književnosti kasnijih razdoblja. Dok su putopisni izvještaji prije osamnaestog stoljeća bili često samo puka kronistorija, epoha subjektivnosti intuitivno spaja zemljopisnu, kartografsku inovaciju

s estetskom. Neviđeno pretvara se u viđeno, doživljeno, a svijest o novim ljepotama oblikuje putnikove poglede i preobrazuje konvencionalno iskustvo.

Forster je prvi putopisac koji je poetskim zanosom opisao fascinaciju koju je u Europljana pobudio pacifički otok Tahiti, onaj otok koji je za mnoge posjetitelje sa Sjevera postao svojevrsnim estetskim mitom. Intenzivan trenutak prvih dojmova autor je evocirao ovako: »Bilo je jutro, vjerojatno ljepše od svakoga pjesničkog opisa, kad smo ugledali otok O-Tahiti, udaljen dvije milje. Istočni vjetar, naš dosadašnji pratilac, smirio se. Lahor koji je strujao od kopna prema nama mreškao je površinu mora i donosio nam svježe, divne mirise. Gore okrunjene šumom podizale su svoje ponosne vrhove u raznim veličanstvenim oblicima, rumeneći se u prvim zrakama sunca. Podno gora pružao se očima niz niskih, nježno položenih brežuljaka, koji su poput gora bili pokriveni šumom, išarani blagim zelenilom i smeđim jesenskim bojama. Pred njima prostirala se nizina, osjenjena plodnim drvećem i bezbrojnim palmama, uzvišenima nad drugim biljem. Još je nad krajolikom lebdio mir jutarnjeg sna...«

Ta proza pokazuje da je Forsteru bilo mnogo više stalo do estetskog, u izvornom smislu: osjetilnog doživljaja nego do svrhovita opisivanja i premjeravanja stranih zemalja. Ne iznenađuje stoga što je upravo Forsterovo djelo utemeljilo idealizirane poetske predodžbe o Tahitiju i srodnim otocima, mit o sreći u daljini u koju još nije doprla europska civilizacija sa svojim normama. Stolberg i drugi mladi pjesnici iz njegova kruga, koji su tvorili takozvani göttingenški *Hainbund*, oduševljavali su se čak i zamišlju da ondje osnuju umjetničko utočište. Može se pretpostaviti da se u ideji Stolbergova *Otoka* zrcali Tahiti. Nikakve dvojbe o autentičnosti nadahnuća ne ostavlja mladi Novalis, koji je u jednoj pjesmi napisao i ovu strofu: »Druzi, u daljinu nam je poći / Daleko od steg opakih zemalja / Na Tahiti, na izvore života.« Dječaćki zanos ovdje sadrži sve što povjesničar kulture može poželjeti: odjek Hallerovih i Rousseauovih poruka, protivljenje feudalnom poretku ili građanskoj disciplini, imaginaciju koja traži Sreću u daljini. Njemački je romantizam stvorio i naziv za tu vrstu mašte: pored riječi *Heimweh*, žudnja za domom, zavičajem, stoji riječ *Fernweh*, žudnja za daljinom. Ni stotinjak godina poslije, čežnja upravo za Tahitijem nije bila zaboravljena; dapače, mitska je slika znala zasjati još intenzivnije. Život Paula Gauguina primjer je za to, unatoč majstorovim razočaranjima.

Tu daljinu Forster poslije više nije iskusio. Njegov drugi — u Njemačkoj još poznatiji — putopis posvećen je upoznavanju donjeg toka Rajne i nekih zapadnih zemalja (*Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, Eng-*

land und Frankreich, 1791). U nekih drugih putopisaca očituje se subjektivističko usmjerenje, koje je najdojmljivije zastupao, a donekle i stvorio, engleski pisac Laurence Sterne, prikazavši svoja »sentimentalna« (što je tada značilo: osjećajna) putovanja Francuskom i Italijom šezdesetih godina, i to na način koji ga je uvelike udaljio od objektivističkih tendencija putopisne tradicije. Forster je pak ostao vjeran svom mišljenju da je moguće postići sklad objektivnog, dokumentarnog zapisa, senzibilnosti u evokaciji dojmova i kritičkih prosuđivanja. Putovanje ostvareno godine 1790. nije moglo proći bez opažanja koja su se nametala u drugoj godini Francuske revolucije. Napolitički, prirodno zanesen pisac ovdje sve više postaje budan promatrač društvenih prilika. Mladog Forstera privlačilo je neviđeno, dok je petnaestak godina poslije manje-više poznato počeo promatrati na nov način. Budi se znanstveni interes, potaknut Herderovim historizmom, zanimanje za prošlost spomenutih zemalja, ali uvijek u odnosu prema sadašnjici. Putnik ne zanemaruje velika kulturna svjedočanstva prošlosti, no isto tako pozorno prati sve što se događa oko njega, razmišljajući i o posljedicama za budućnost.

Uspoređujući prilike u Europi sa stanjem što ga je upoznao na Tihom oceanu, u njega je ponegdje proročki pogled. Loše gospodarenje dovodi, primjerice, do nestašice drva za loženje, danas bismo rekli: do energetske krize. Što će biti, pita se Forster, ako to stanje zahvati cijelu Europu? Njegov se odgovor može smatrati jednim od prvih ozbiljnih ekoloških upozorenja u modernoj zapadnoj kulturi. Idući naraštaji shvatili su aktualnost autorovih predviđanja: Europljani će nahrupiti, piše on, na nedirnuta bogatstva dalekih zemalja i početi ondje pustošiti. Gospodarska korist bit će važnija od ikojeg obzira.

Zabrinutost zbog prilika u Europi, u kojoj se vodi jedan osvajački rat za drugim i gdje se politika svodi uglavnom na dinastijske spletke u feudalnoj tradiciji, Forstera je potakla da se približi pogledima francuskih revolucionara, pa je godine 1793. stao na čelo jakobinaca, pristaša radikalnog prevrata, u Mainzu, njemačkom gradu blizu francuske granice. Zastupao je te godine i zamisao o priključenju područja na lijevoj obali Rajne Francuskoj. Budući da je revolucija doživjela poznat obrat, Forster je, zaboravljen, nedugo zatim umro u Parizu. Premda su ga njemačke vlasti smatrale izdajicom, prvi je njemački ljevičarski publicist osamnaestog stoljeća ostao prisutan do danas u životu književnosti. Štoviše, upravo u doba političke restauracije poslije Napoleonova pada objavljena su piščeva *Sabrana djela*. Od njih je vodio put prema hegelovskoj ljevici.

Alexander von Humboldt zvao se tada još nepoznat mladi pruski plemić koji je pratio Forstera na putovanju niz Rajnu i u zemlje onkraj te rijeke. Mladi brat Wilhelma von Humboldta (koji će u ovoj knjizi također doći do riječi) bio je dvojako obogaćen prijateljstvom s Forsterom: prirodoslovno usmjeren, dobro je pamtio njegovo pričanje o egzotičnim krajevima, a isto toliko dojmio ga se kritički stav prema društvu. I jedno i drugo oblikovalo je ličnost mladog intelektualca, koji će već dvadesetak godina poslije biti jedan od svjetskih autoriteta na području prirodoznanstvenih istraživanja — »najveći znanstveni putnik svih vremena«, kako ga je nazvao Charles Darwin.

Već prije studija prirodnih nauka, fizike, kemije, geologije, montanistike, dobio je važne poticaje u svom rodnom gradu, Berlinu, u krugu liječnika Marcusa Herza, njemačkog Židova, koji je u jeku emancipacije stekao ugled. Njemu mladi Humboldt duguje prirodoslovne savjete, ali i pouku o prosvjetiteljskoj tradiciji humanih načela. Budući istraživač usvojio je i jedno i drugo: i znatiželju u otkrivanju prirode, i svijest o jednakosti ljudi u duhu prirodnog prava, u duhu sveopće tolerancije, koja odbacuje sve etničke ili vjerske predrasude. Ne začuđuje stoga da je Humboldt, upoznavši u Parizu prvu fazu revolucije, cijeli život ostao pristaša osnovnih njezinih načela — što mu se, dakako, u plemićkim krugovima zamjeravalo, uostalom, bez ikakvih posljedica po njega.

Sustavan znanstveni a u isti mah nekonvencionalan pustolovni duh, on je u posljednjem desetljeću osamnaestog stoljeća počeo stvarati preduvjete za ostvarivanje svoje čežnje za dalekim zemljama, *Tropensehnsucht*, kako je to nazvao jedan od njegovih biografa. Njemačke države tada nisu imale imperijalnih namjera, a nisu ih ni mogle imati. Stoga je Humboldt svoju želju da upozna Južnu Ameriku morao financirati iz vlastitih sredstava. Zamisao nije bila turističko putovanje, to jest obilazak izabраниh spektakularnih građevina ili prirodnih pojava, nego put u nepoznato, daleko od utabanih staza, kojih je tada, uostalom, malo bilo. Nakana je bila da se na primjeru još slabo istraženog supkontinenta pokažu sve mogućnosti istraživačkog pothvata koji se ravna prema predodžbi o totalitetu prirode, od nižih do viših oblika života: od geoloških fenomena do biljnog svijeta, životinja i ljudskih stanovnika na tim prostranstvima. Željnan da otkrije sustavnost u klimatskim i vegetativnim pojavama te da sve to promatra u međusobnoj ovisnosti, Humboldt je zapravo težio za monografskim prikazom u duhu Herderovoj teoriji o skrivenoj uzajamnosti prirode i ljudskih djelatnosti, organske i anorganske materije, elementarnosti i civilizacije.

U posljednjoj godini osamnaestog stoljeća Humboldt je naposljetku uspio ostvariti svoju zamisao i krenuo na putovanje koje će ga, do 1804. godine, voditi po Južnoj i Srednjoj Americi. Ima simbolike u okolnosti da je veliki prirodoslovac krenuo u katalogizaciju vidljive prirode iskustvenom metodom upravo na pragu novog stoljeća, koje u kulturnoj povijesti novog vijeka slovi kao epoha koja je doživjela dotad neviđen razmah prirodoslovlja i tehnike. Znatiželja, uostalom, nije bila samo Humboldtova. Pratio ga je francuski liječnik i botaničar Aimé Bonpland, kojega je njemački istraživač nazvao uzornim suradnikom, ne krijući svoju radost zbog toga što mu je suputnik upravo Francuz. Njemački patriot i kozmopolit u isti mah, nije priznavao nacionalne granice u sferi duha. Njegov frankofilski i filosemitski stav bio je poznat u svim razdobljima njegova života. Bonpland ga je jedino razočarao poslije završetka putovanja: očekivao je da će francuski kolega bitno pridonijeti publicističko-znanstvenom djelovanju, no to se nije dogodilo, iako su prijatelji prve godine poslije povratka proveli u Parizu.

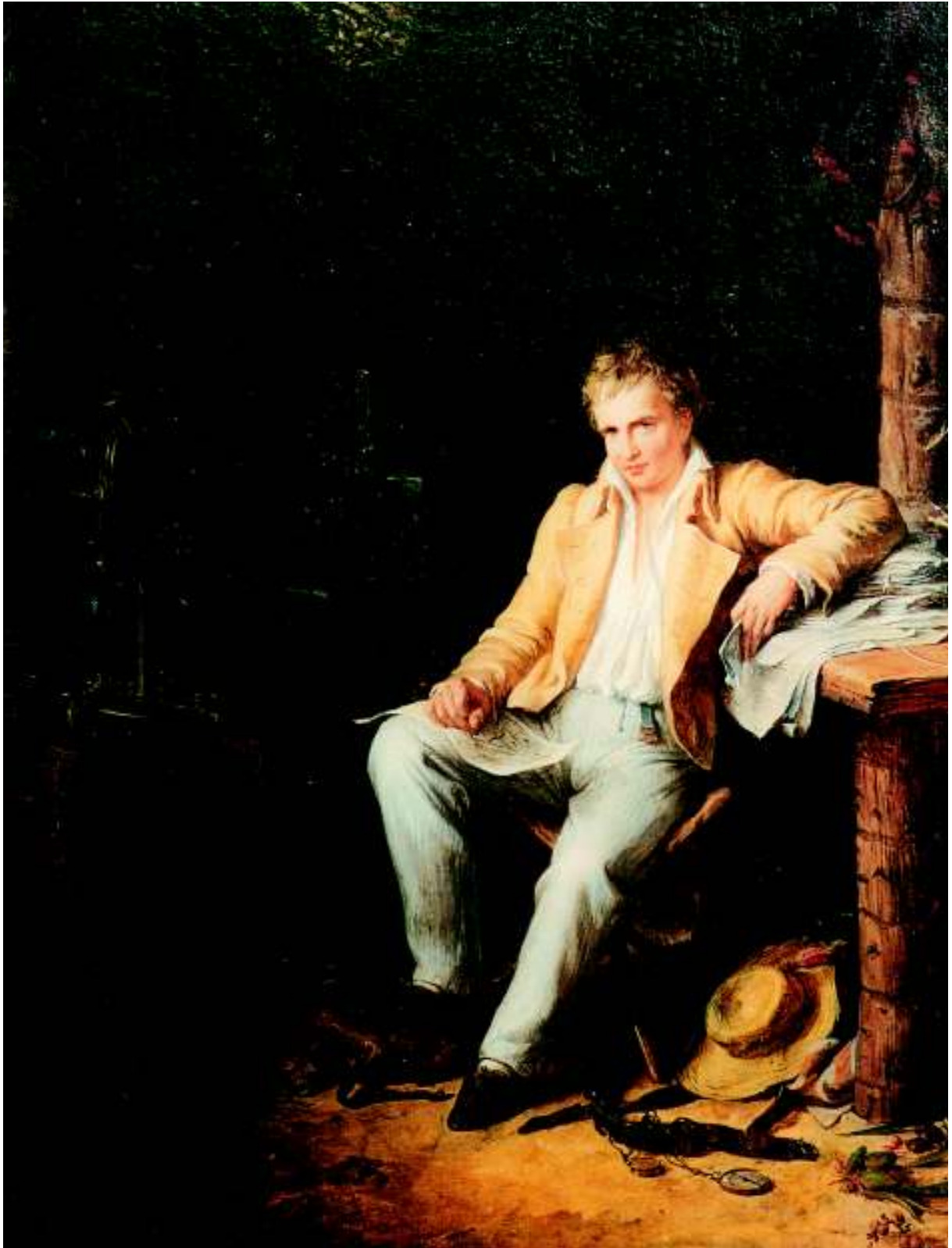
Tako je Humboldt kao pisac i utemeljitelj moderne geografije sam ušao u svijest javnosti. Pišući njemački i francuski (što je tada bilo otprilike isto što i danas engleski) stekao je mnoge čitatelje i ujedno štovatelje u europskim zemljama, a poslije i na drugim kontinentima. U Južnoj i Srednjoj Americi priznaje se i danas da su tek Humboldt i Bonpland znanstveno otkrili supkontinent i potisnuli mitske slike o njemu. Za današnjeg promatrača ta ekspedicija ima prirodoslovno i kulturnopovijesno značenje. Kartografska građa, geološki i botanički materijal, folklorni predmeti i štošta drugo nalazi se u muzejima, a obilje zapisa, bilješki i pisama svjedočanstvo je o uzbudljivom poglavlju u povijesti istraživačkih putovanja. Tko nije čitao Humboldta nema predodžbu o tome kako se putovalo u doba kada nije bilo ni traga alpinističkoj opremi u današnjem smislu, kao što nije bilo ni drugih specifičnih pomagala za daleka putovanja. Pa ipak je ekspediciji uspjelo da se približi vrhu Chimboraza u ekvadorskim Andama, to jest da postigne s nadmorskom visinom od 5800 metara tadanji visinski rekord. Postoje podaci o Humboldtovoj i Bonplandovoj odjeći. Da se ona nije nalazila na toliko hrabrim i misaonim ljudima djelovala bi smiješno, ili tragikomično: u običnim civilnim odijelima onoga vremena, sa slamatim šeširima ili šeširima nalik na cilindar, u obući više prikladnoj za salon nego za hodanje po planinskom snijegu, močvarama i beskrajnim pješćarama. U svom putopisnom izvještaju *Rio Magdalena* (dio reportaža o mukotrpnim i opasnim putovanjima po velikim rijekama, na dijelovima kojih su Humboldt i

Bonpland bili prvi Europejci uopće) njemački prirodoslovac opisuje neke pojedivosti silaska s planina: »Nosili smo čizmice, jednostavnu odjeću, bili smo bez rukavica... Ruke krvave, noge osute prištevima, izložene oštrim stijenama, a opasnost vreba pri svakom koraku...«

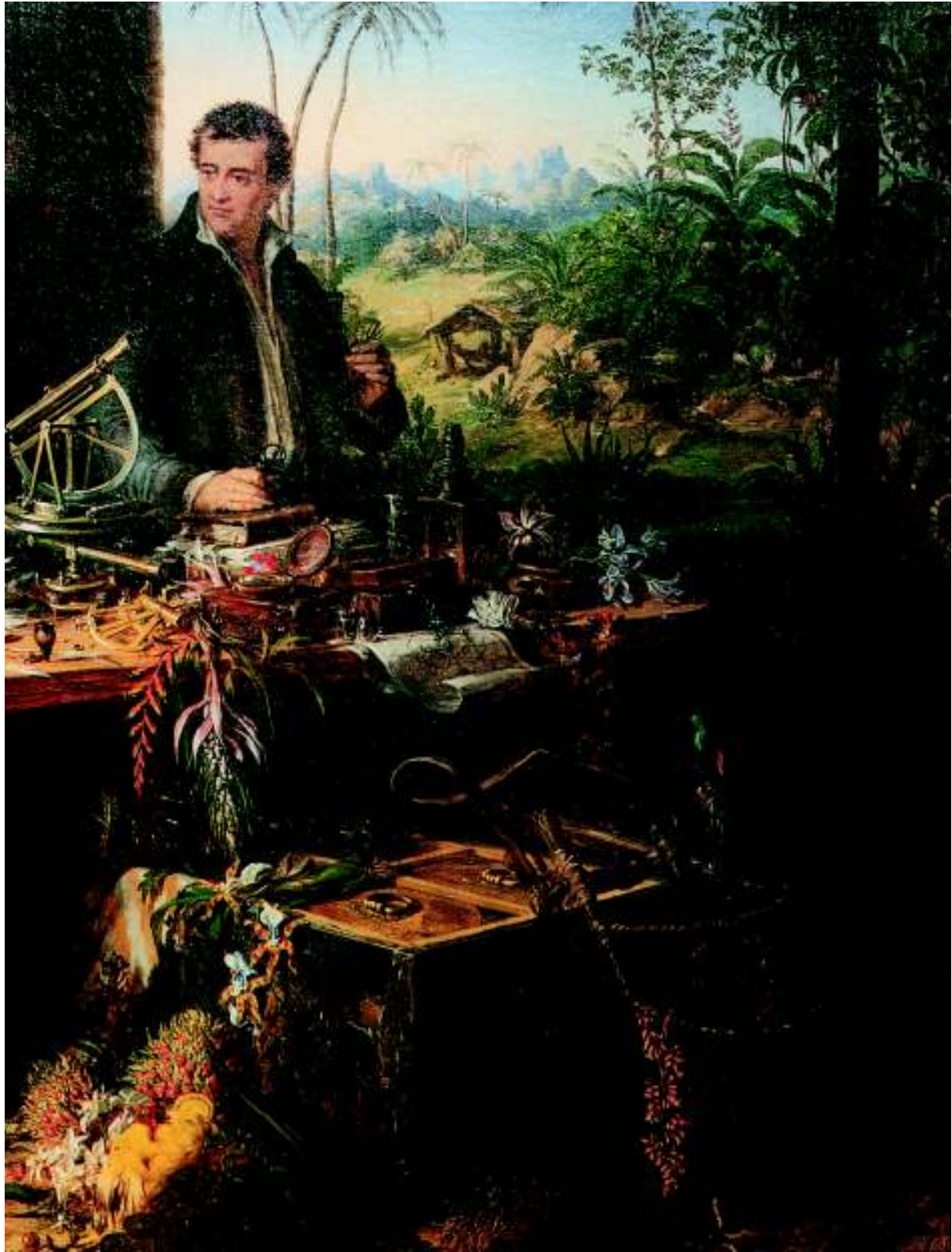
Promatrajući organsku i anorgansku prirodu, istraživači nisu izgubili zanimanje za život izvornih stanovnika, od Brazilije i Perua do Meksika. Taj je interes bio u Humboldtova jači nego u Bonplanda, o čemu svjedoče mnogi osvrti koje je Nijemac uklopio u svoje knjige. Vrlo oštrim riječima on osuđuje neljudski odnos kolonizatora prema Indiosima, koji su postali žrtve nasilja, a ponegdje robovi, a sve to pod ideološkim plaštem civilizacije. Prosvjetiteljski duh u Humboldtova zgražava se zbog agresivne oholosti osvajača, koji domoroce smatraju divljacima koje treba na svaki način izrabljivati. Ono što je Herder ustvrdio za Afriku, jednako humanistički nastrojen Humboldt konstatira na američkom kontinentu: da kolonizatori nisu shvatili drukčiju kulturu Indiosa, nego su smatrali da im moraju nametnuti svoju, pa makar i na barbarski način.

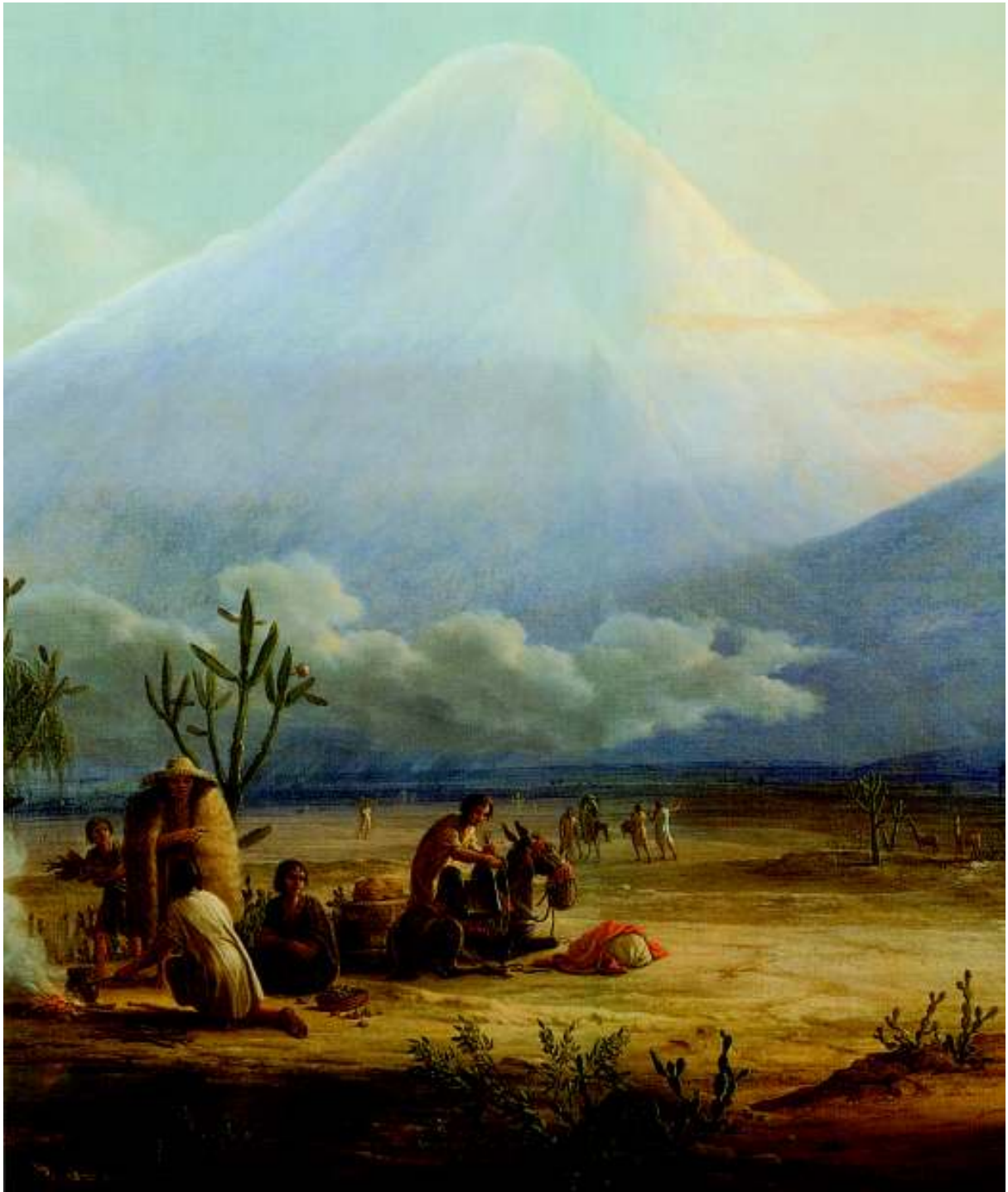
S tim razmatranjima povezana je Humboldtova briga (i zabrinutost) kad god je riječ o prirodnoj, današnjim rječnikom: ekološkoj, ravnoteži kontinenta. Današnji ekolozi mogu u njegovim zapisima pročitati da problem koji danas zaukuplja znatan dio čovječanstva nije nov: stariji je od doba kad je putovao Humboldt. Već on prepoznaje opasnost koja se sprema ljudima ako nastave nasrtati na šume, osobito na brazilske kišne šume. Posljedica su nestajanje izvora i potoka, nagle poplave, promjena klime, uzrok razornih zbivanja. S toga su gledišta Humboldtova radovi ne samo izvještaji o geološkim i meteorološkim pojavama, o flori i fauni, nego i političko-ekološke studije, danas aktualnije u nekim segmentima negoli tada.

Prva i najpoznatija Humboldtova knjiga na njemačkom jeziku objavljena je u Berlinu godine 1807. Naslov ističe i putopisnu i prirodoslovnu namjeru djela: *Pogledi na prirodu (Ansichten der Natur)*. Ta je knjiga prilika da se kaže da je Humboldt bio i izvrstan pisac, autor gipke i sugestivne njemačke proze, usporedive s Goetheovom znanstvenom prozom. Kad bi književni povjesničari mogli svladati svoje predrasude prema jednom dijelu nefikcionalnih tekstova, zacijelo bi umjesto nekim drugorazrednim romanima ili dramama više pozornosti posvetili velikim majstorima proznog izraza s područja filozofije i znanosti. Osobito se to tiče njemačke književne historiografije, jer su neki predstavnici takva diskursa daleko odjeknuli u svijetu. Među njima je i Humboldt. Znakovito je da se on, živeći u Berlinu i u Parizu, u francuskoj metropoli družio ne

Slikar Eduard Ender, Humboldtov suvremenik, izradio je prema znanstvenikovim skicama prikaz »prašumskog laboratorija uz Orinoco«.

Slika Friedricha Weitscha (1810) pruža predodžbu o tadanjima ekspedicijama. Alexander von Humboldt i Aimé Bonpland prilikom proračunavanja na podnožju Chimboraza u Andama (1802).

Humboldtov crtež prikazuje opremljenu splav kojom je znanstvenik prevalio put na rijeci Guayas do ušća u Orinoco.

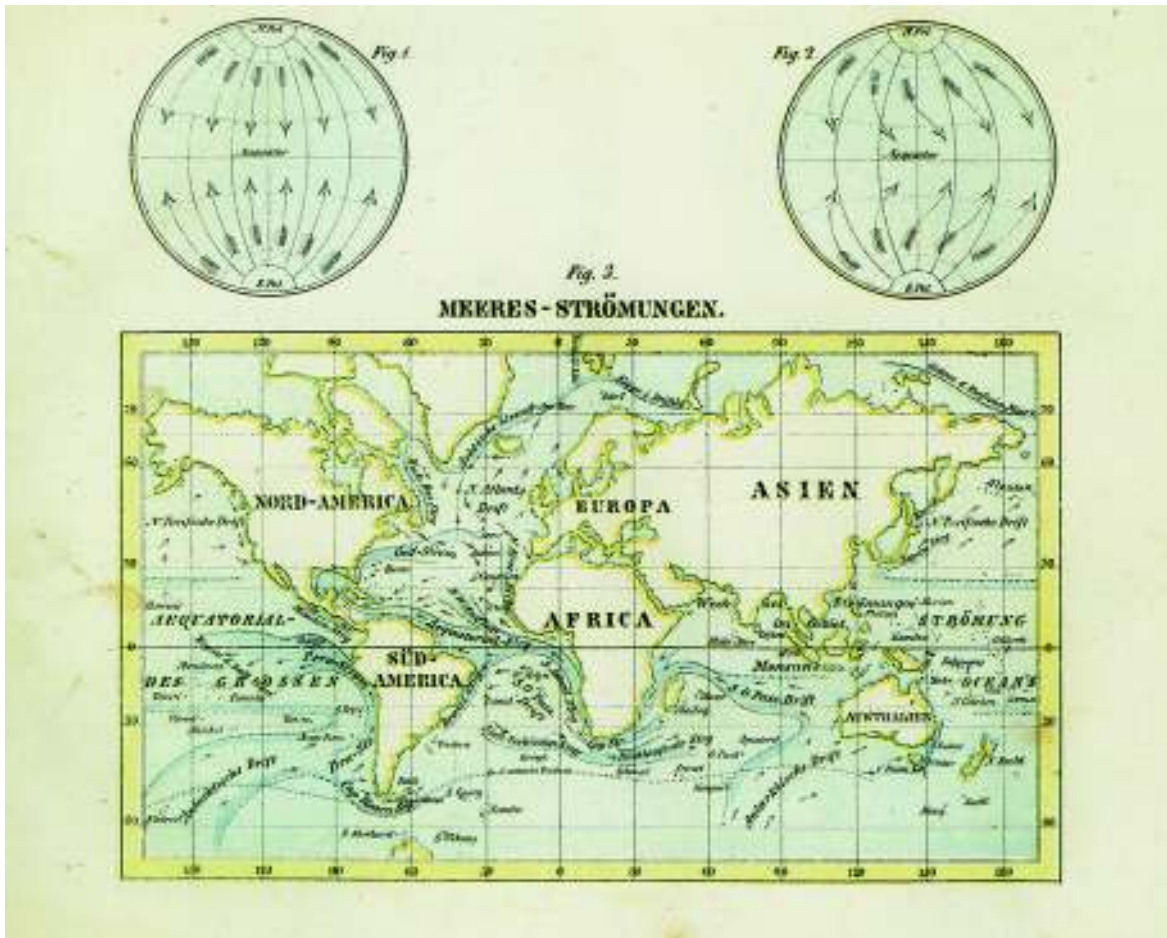
samo s prirodoslovcima (Gay-Lussac, Arago, Cuvier, Geoffroy Saint-Hilaire) nego i s književnicima, osobito s Chateaubriandom i Balzacom. Duhovni su poticaji bili uzajamni. Najbolji je primjer prodiranje prirodoslovnih shvaćanja u Balzacovo romaneskno djelo: glasoviti predgovor *Ljudskoj komediji* provodi sociološku sistematizaciju sukladno s prirodoznanstvenim načinom razmišljanja. U nas je Krleža (u *Davnim danima*) Humboldta nazvao svojim »učiteljem«, poput Nietzschea i Feuerbacha, a njegovu prozu velikom književnošću. Lakonski je zaključio: Humboldt — »To je poetskije od Camoesa!«

Pogledi na prirodu jedinstveni su po tome što provode dvostruk diskurs: pripovjedni i registratorski. Glavni dijelovi spajaju naraciju, pa čak i poetsku evokaciju, s esejističkim razmatranjima i živim opisima, dok vrlo opsežni ekskurzi ili dodaci sadrže rezultate fizikalnih mjerenja, popise biljaka i srodnu građu, dakle egzaktne podatke, egzaktne toliko koliko su to tadanja pomagala omogućila.

vala. Pritom treba imati na umu da Humboldtova proza nije nastala u kabine-
tu, nego, tako reći, na licu mjesta. U predgovoru čitamo da su putopisni tek-
stovi napisani »naočigled velikih prirodnih pojava, na oceanu, u šumama uz ri-
jeku Orinoco, u stepama Venezuele, u pustoši peruanskih i meksičkih planina«. U
ono je doba Goethe završavao prvi dio *Fausta*, pa možda nije slučaj što Hum-
boldt na istom mjestu iskazuje misao koju na srodnu obliku izriče pjesnikov ju-
nak: namjera je bila, piše Humboldt, da se prikaže cjelina prirode, uzajamna
djelovanja u njoj, ono što cijelu zbilju spaja, ali i užitek koji ona pruža ljudskim
osjetilima, budeći snažne osjećaje. Karakteristično je za tu prozu da se u njoj če-
sto naglo pomiče perspektiva: čas zahvaća pojedinosti krajolika ili bilja, čas se
udaljuje prema velikim povijesnim procesima, napose kad je riječ o ljudima ond-
je i drugdje, koji još uvijek pružaju prizore vučjeg ponašanja, bili oni »divlja-
ci« ili civilizirani. Strašni tragovi krvi u ljudskoj povijesti opominju da se pre-
dodžba o spokojnom čovječanstvu neće tako skoro ostvariti. Razumljivo je sto-
ga, zaključuje autor, da se budi potreba za mirnom sabranošću koju pruža po-
gled na tihi život raslinstva. Ne zna se pouzdano koja je sastavnica Humbold-
tove knjige privukla tolike znamenite čitatelje, od legije prirodoslovaca do
Goethea i Napoleona. Zna se ipak da je Napoleon u predvečerje svoje posljed-
nje bitke čitao Humboldtove *Pogled*.

Posljednja desetljeća duga života (umro je tek 1859) proveo je u Berlinu, kao
znanstvenik i prislan suradnik pruskih kraljeva Friedricha Wilhelma III. i Frie-
dricha Wilhelma IV. Držeći prirodoslovna predavanja, koja su se smatrala druš-
tvenim događajima, pripremao je svoje najopsežnije djelo, svojevrstu enciklo-
pediju suvremenih znanja o prirodi, utemeljenu ponajprije na vlastitim isku-
stvima i spoznajama. Misao totaliteta ističe naslov: *Kozmos. Nacrt fizikalnog opi-
sa svijeta — Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. Prvi je svezak
objavljen 1845. godine, a posljednji tek poslije autorove smrti. Predgovor sadr-
ži i natuknice za pojedina područja prirode, o kojima je bila riječ u izvornim
predavanjima: *Povijest svjetonazora, Poticaji za studij prirode, Svemir, Zemljin
magnetizam i polarno svjetlo, Zemljina kora, vrući izvori, potresi, vulkanizam, Vr-
ste planina, tipovi formacija, Konfiguracije tla, raspored kontinenata, Zemljopisna
podjela organizama*.

Po općem je sudu Humboldt osnivač modernog zemljopisa, čvrsto utemelje-
ne znanstvene discipline. Što ga uzdiže iznad mnogih suvremenika i sljedbeni-
ka njegova je vještina da i suhoparnu građu u opisivanju prirodnih pojava u
anorganskom i organskom svijetu, fizikalnih mjerenja i proračuna te raznih in-

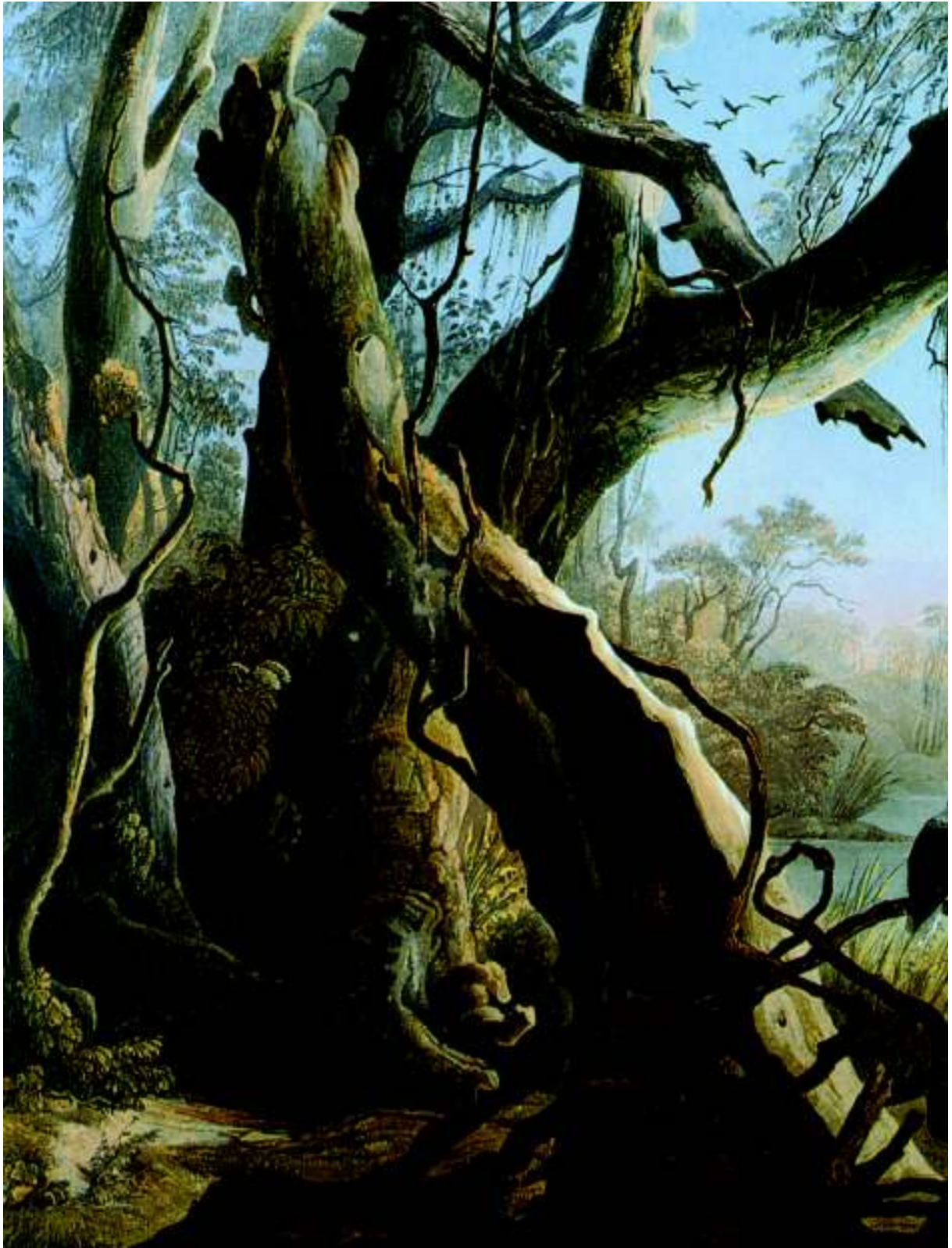
Glasoviti Humboldtov zemljovid s ucrtanim morskim strujama. Struja na zapadnoj obali Južne Amerike nazvana je prema Humboldt.

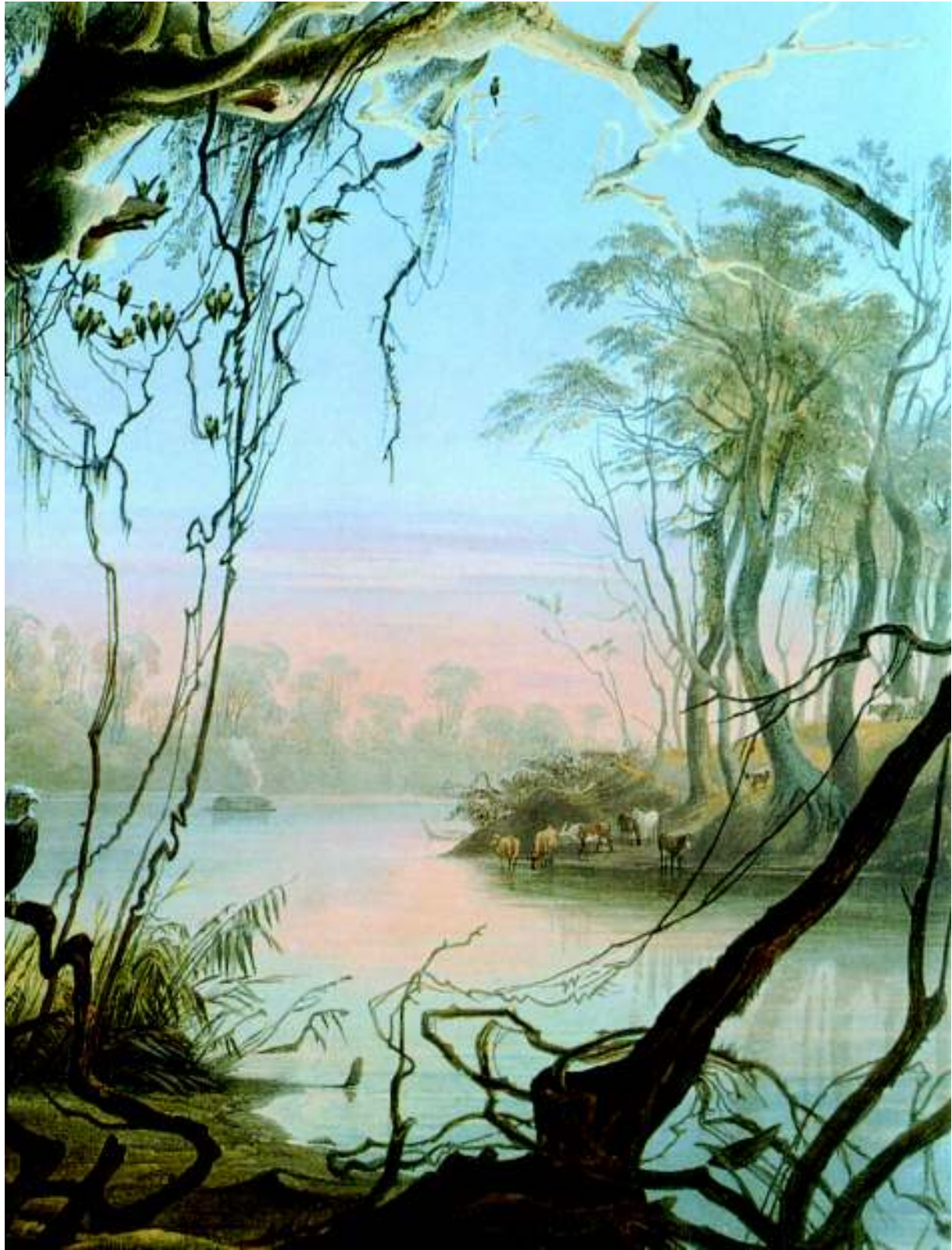
strumenata i aparata predoči tako da iskaz gotovo nikad ne gubi retorički zamah, ostajući precizan. Humboldt je u njemačkoj kulturi svakako jedan od velikih zastupnika načela da ni znanstveni diskurs ne smije postati sam sebi svrhom, već da je potrebno razviti specifičnu znanstvenu retoriku koja uključuje visok stupanj komunikativnosti. Neki veliki znanstvenici dvadesetog stoljeća, primjerice fizičari Albert Einstein i Werner Heisenberg, ponekad su mogli poći tim putem.

Radna soba u Humboldtovu berlinskom domu. Akvarel Eduarda Hildebrandta (1845).

Među pustolovnim duhovima epohe, sljedbenicima Alexandra von Humboldta, ističe se osobito Heinrich Barth. Oko sredine stoljeća priključio se ekspediciji Engleza Richardsona u namjeri da istraži sjeverne i središnje dijelove Afrike, osobito pustinjske predjele. Poslije Richardsonove smrti, godine 1852., sa svojim se domaćima vodičima uputio kroz Saharu — kao prvi znanstveni istraživač uopće. Poput Humboldta, prevalio je svoj put uz goleme fizičke napore, ali s nesalomljivom voljom da svoja iskustva iscrpno dokumentira. Veliko je njegovo otkriće da goleme pješčare prekrivaju teritorije koji su u davnoj prošlosti bili nastanjeni ljudima koji su imali — kao što su pokazale iskopine na pješčanu tlu — razvijenu građevinsku i likovnu kulturu. I jezikoslovno zainteresiran, više nego drugi istraživači u tom razdoblju, Barth je u domovinu donio i

dragocjenu lingvističku građu, pa je on jedan od utemeljitelja proučavanja afričkih jezika. Glavno mu je djelo opsežan znanstveno utemeljen putopis o »putovanjima i otkrićima u sjevernoj i srednjoj Africi« *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Zentralafrika*, objavljen u godinama od 1855. do 1858. Gipka autorova proza opovrgava, poput Humboldtove, predrasudu da su njemački znanstveni tekstovi teško čitljivi. Barth je utro put sustavnoj njemačkoj afrikistici, koju je u dvadesetom stoljeću obilježio osobito Leo Frobenius svojom knjigom *Kulturgeschichte Afrikas*, nastalom u razdoblju Weimarske republike.

(str. 224-225) Princ Maximilian zu Wied-Neuwied pošao je Humboldtovim stopama, ali u nepoznate predjele Sjeverne Amerike (1815). Petnaestak godina poslije objavio je bogato ilustriranu knjigu. Akvarel prikazuje ušće Fox Rivera.